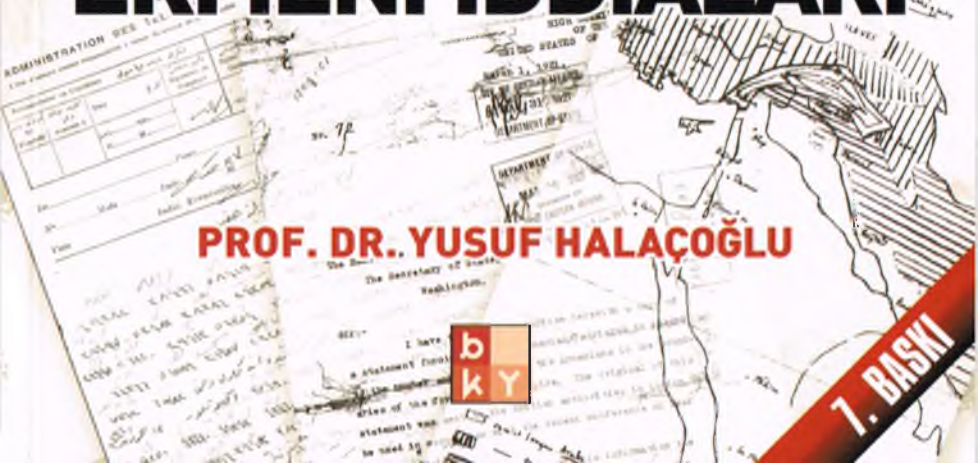

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

ERMENİ İDDIALARI

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

7. BASKI

**SÜRGÜN DEN
SOYKIRIMA
ERMENİ İDDIALARI**

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

1949 yılında Adana'da doğdu. 1967'de liseden, 1971 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 1974 yılında aynı üniversitede Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde asistan, 1978 yılında doktor oldu. 1982'de yardımcı doçentliğe, Nisan 1983'te de doçentliğe yükseldi. 20 Mart 1989'da profesör oldu. Aynı tarihlerde Türk Tarih Kurumu asil üyesi seçildi. 1989 yılında Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'na tayin edildi; 17 Aralık 1990'da da genel müdür yardımcılığına getirildi. 2 Mart 1992'de istifa etti ve Marmara Üniversitesi'ndeki görevine döndü. 26 Ağustos 1992 tarihinde rektör yardımcısı oldu. 21 Eylül 1993 - 23 Temmuz 2008 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu Başkanlığı (TTK) yaptı. Halen Gazi Üniversitesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Eserleri:

- *Ma'rûzât (Ahmed Cevedet Paşa)*
- *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyâseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi,*
- *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller),*
- *Osmanlı Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı,*
- *Ermeni Tehciri*
- *Sürgünden Soykırımına Ermeni İddiaları*
- *Başlangıçtan 1774'e Kadar Osmanlı Tarihi (Kollektif)*
- *90 Numaralı Mühimme Defteri (Kollektif)*
- *Türk Tarihinde Ermeniler (Kollektif)*
- *Tarih Gelecektir*

Babıali Kültür Yayıncılığı: 95
Tarih: 8

Sürgünden Soykırığa Ermeni İddiaları

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu

Editör
Yasin Duvar

Tasarım
BKY Ajans

© Yayın Hakları
Babıali Kültür Yayıncılığı'na aittir.

Birinci Baskı: Şubat 2006
İkinci Baskı: Nisan 2006
Üçüncü Baskı: Ocak 2007
Dördüncü Baskı: Mayıs 2007
Beşinci Baskı: Şubat 2008
Altıncı Baskı: Mart 2008
Yedinci Baskı: Ekim 2008

ISBN: 978-975-8486-96-0

Sertifika No: 0207-34-007749

babıali kültür yayıncılığı

29 Ekim Cad. No: 23, 34530 Yenibosna/İSTANBUL
Tel: (0212) 454 21 65 (pbx) Faks: (0212) 454 21 71 GSM: (0505) 584 03 79
www.bky.com.tr • bky@bky.com.tr

Baskı ve Cilt
MAPSAN Matbaacılık
Davutpaşa Cad. Güven Sitesi C Blok 278 Topkapı/İSTANBUL
Tel: (0212) 544 36 66 • (0212) 544 77 74 • Faks: (0212) 544 72 64

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA ERMENİ İDDİALARI

YUSUF HALAÇOĞLU

TARİH

Babiali Kültür Yayıncılığı

Sevgili Babama...

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IX
SUNUŞ	XI

GİRİŞ

SÜRGÜNE GİDEN YOL: ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ	17
---	----

BİRİNCİ KISIM

KATLIAMLAR VE ERMENİ KOMİTELERİ	25
---------------------------------	----

İKİNCİ KISIM

OSMANLI NÜFUSU İÇİNDE ERMENİLER	33
---------------------------------	----

ÜÇÜNCÜ KISIM

TEHCİR SÜRECİ:	
NEDEN SEVK VE İSKÂN EDİLDİLER?	39
ZORUNLU GÖÇ NASIL GERÇEKLEŞTİ?	51
KİMLER NAKLEDİLDİ?	57
NE KADAR ERMENİ SEVK EDİLMİŞTİR?	61
SURİYE'YE YOLCULUK	68
ERMENİ KAYIPLARI NE KADARDIR?	73

DÖRDÜNCÜ KISIM

TEHCİR HARCAMALARI VE YARGILANANLAR

TEHCİRİN MALİ YÜKÜ

79

TEHCİR SUÇLULARI

91

BEŞİNCİ KISIM

TEHCİRİN SOYKIRIM HUKUKU İLE İLİŞKİSİ

97

SONUÇ

107

BİBLİYOGRAFYA

113

BELGELER

119

DİZİN

151

HARİTA

160

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AO	Artem Ohandjanian
AOK	Armeeoberkommando (Başkomutanlık)
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı
ATBD	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Ayr.	Ayrıca
B	Belge
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	Çeviren
D	Dosya
DH.	Dahiliye Nezareti
Ed.	Editör
FO	Foreign Office
HR. MÜ.	Hariciye Mütareke
KA	Kriegsarchiv (Savaş Arşivi)
NA	Nachrichtenabteilung (İstihbarat Dairesi)
NARA	National Archives and Research Administration
No.	Numara
NP	Nurettin Peker Arşivi

RG	Record Group
s.	sayfa
ŞFR	Şifre Kalemi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
UK	United Kingdom
US	United States
v.d	ve devamı
Vol.	Volume
WO	War Office

SUNUŞ

Milletlerin daha geniş topraklara hükmetme, daha nüfuzlu ve daha zengin bir toplum olma hırsı, insanı ve insani değerleri geri plâna iten bir anlayışı doğurmuştur. Halbuki hemen bütün dinlerin temel felsefesinde yer alan en önemli ilkelerden biri, "canlı"nm yaratanla ilişkilendirilen kutsallığı ve canlılar içinde en muteber addedilen insana olan saygıdır. Buna rağmen çoğu insanın egoizmin etkisiyle başkalarını kullanma ve başkalarının sırtından geçinme istekleri, yani emperyalist düşünce, devletler ve toplumlar arasında sürekli rekabete ve çatışmalara yol açmıştır. Nitekim Rusya, Avusturya -Macaristan, Almanya, Fransa ve İngiltere gibi 19. yüzyılın belli başlı sömürge imparatorlukları büyük bir rekabet içinde dünyayı paylaşırken, daha fazlaya sahip olma hırsı, "elde etmek" uğruna her yolu mübah görmüştür. Buna bağlı olarak, henüz doğrudan sömürgeleri haline getiremedikleri Osmanlı Devleti'nin, Hıristiyanlık adına gayrimüslim halkını kışkırtırken, öte yandan Osmanlı topraklarını paylaşma plânları yapmışlardır. Esasen Batı'nın aralarındaki üstü örtülü rekabet ve birbirlerine hükmetme düşünceleri, Birinci Dünya Savaşı'yla kuvveden fiile dönüşün göstergesidir.

Birinci Dünya Savaşı (Birinci Paylaşım Savaşı), medeni dünyanın (!) âdeta birbirini boğazladığı, 40 milyon insanın hayatını kaybettiği bir vahşetin adıdır. Bu savaşta, insanlık adına insani değerler rafa kaldırılmış, birkaç yöneticinin şahsi hırsıyla çıkan savaş sonucu, milyonlarca günahsız kadın, çocuk ve masum insanın yaşadığı acı, altından kalkılmaz bir sorumluluğu savaşı çıkaranların sırtına yüklemiştir. Bu savaşta tüm insanlık bir trajedi yaşamıştır. Ne yazık ki, bu denli yıkıma sebep olan bir savaşın ardından, otuz yıl sonra yine medeni dünyada (!) şahsi hırsların, âdeta insanlıkla alay edercesine geçmişte yaşanan acıları unutup, alt-

mış milyon insanın ölümüyle sonuçlanan, atom bombası gibi toplu ölüm silahlarının kullanıldığı daha da feci ikinci büyük savaşa girmesi, ibret almamızı gerektiren bir tarih kesitidir. Ama ne yazık ki bugün de geçmişte olduğu gibi hürslerine mağlup olanlar yüzünden tarih tekerrür etmektedir. Dileğimiz, bundan böyle insanların acı çekmemesidir.

Birinci büyük savaşta, yani 1914-18'de savaşın en yoğun olarak cereyan ettiği coğrafyalardan biri de Osmanlı İmparatorluğu idi. İmparatorluğu üç cephede, Çanakkale, Kafkasya ve Suriye-Filistin bölgesinde verdiği mücadele, tarih araştırmacıları için, âdeta bir laboratuvar niteliği taşımaktadır. Meselâ Çanakkale Savaşları, Türklerle İngiliz ve Fransızlar arasında geçmesine rağmen, savaşta, Yeni Zelanda, Avustralya, Hindistan gibi ülkelerin askerleri de yer almıştı. Keza Kafkasya Cephesi'nde Türk-Rus çatışması içinde Gürcüler ve Ermenilerle ciddi savaşlar vuku bulmuştur. Suriye-Filistin cephesi ise İngiliz, Fransız, Arap ve Türklerin çarpışmalarına sahne olmuştur. İşte senaryosu kendileri tarafından yazılan, devlerin rol aldığı ve en ince siyaset oyunlarının oynandığı böyle bir ortamda, Osmanlı vatan-daşı olan Ermeniler de, İtilâf Devletleri'yle işbirliği içine girerek fiilen savaşa dahil olmuştur. Aslında Osmanlı Devleti daha 1890'lı yıllarda Ermenilerin İngiltere, Fransa ve Rusya'yla yakın ilişkilerini tespit etmiş ve onlar tarafından kışkırtıldıklarını belgelemiştir. Nitekim 4 Aralık 1893 tarihiyle İngiltere Türkiye İmparatorluk Büyükelçiliği tarafından Hariciye Nâzırı Said Paşa'ya gönderilen ve Merzifon doğumlu Karabet Agopyan'ın *Times Gazetesini* de yayımlanan konuşması, buna güzel bir örnektir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğu tarafından *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İşbirliği 1845-1890, 1891-1893* adıyla 2004 yılında Ankara'da yayımlanmış iki ciltlik eserde bu tür ilişkilerle ilgili belgeler yer almaktadır. Bu ilişkilerin, başta belirtildiği üzere İtilâf Devletleri'yle yaşadıkları ülkeye ihanete varan

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

bir işbirliğine dönüşmesi, Ermenilerin buldukları bölgelerden savaş alanı dışına nakledilmelerine yol açmış, bu nakil sırasında çeşitli sebeplerle uğradıkları kayıplar, daha sonraki yıllarda, bir benzerlik göstermemesine rağmen İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudilerin yaşadıkları fecaat örnek gösterilerek soykırım söylemine dönüştürülmüş, iddialar, dünya savaşı ortamında yaşanan iki taraflı acıları gözardı ederek, iddiada bulunanların da inanmaya başladıkları tek yanlı sanal bir gerçeklik halini almıştır. İşin bu safhasında, kendilerinin bile inanmadıkları, fakat siyaseti bilime tercih ederek parlamentolarında tek yanlı karar almak suretiyle halklar arasında kin ve nefrete yol açan ve Ortaçağ engizisyon mahkemelerini aratmayacak bir biçimde soykırım gibi ağır bir ithamın sorumluluğunu taşıyanlar, o dönemde yaşanan olayların gerçek yüzünü, insanlık değerleri adına, tarih ilminin olağan kuralları çerçevesinde çözümlenemeyen durumdadırlar.

Tarih bilimi, geçmişte meydana gelmiş olayları, farklı pencerelerden değerlendiren, fakat bu değerlendirmeleri belgelere dayanarak açıklayan bir ilim dalıdır. Günümüzde bazı kimselerin, özellikle Ermeni soykırım iddialarında bulunanların tarihin belgelerle yazılamayacağı, bunun yerine tanıklara itibar edilmesi tarzındaki tezlerine karşılık, tarih metodolojisinin olağan uygulaması olan, farklı, fakat o dönemde Osmanlı Devleti'yle savaş halinde olan devlet arşivlerinden alınan belgeleri de kullanarak araştırma yapmak, şüphesiz objektif yaklaşımın bir gereğidir. İşte bu kitapta, buna sadık kalarak, kısa fakat öz bir biçimde, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki durumlarını ve o döneme ait bazı soruları belgelerle açıklamaya çalıştık. Bu vesileyle, büyük bir özveriyle ilgili ülke arşivlerinde araştırmalar yapan ve belgeleri temin eden değerli arkadaşlarım Prof. Dr. Hikmet Özdemir, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Doç. Dr. Ömer Turan ve Yard. Doç. Dr. Ramazan Çalık'a teşekkür ediyorum.

Gerçekte yapılması gereken, geniş bir açıdan ve olayların başladığı zaman diliminden konuya bakabilmektir. Bu bilimsel yaklaşımın temel kuralıdır. Bu bakımdan yukarıdaki anlayışla olaylarla ilgili olarak burada sunulan belgeler, çok söze gerek duyulmayacak biçimde, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı tutum ve davranışlarını, buna karşı alınan tedbirleri ve sonrasında ortaya atılan katliam ve nihayet soykırım iddialarını bilim penceresinden değerlendirmekte ve soykırım tanımıyla, Ermenilerin Suriye'ye nakilleri sırasında maruz kaldıkları muamelenin uyuşup uyuşmadığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, akıllarda şekillenen pek çok sorunun cevabını da, büyük ölçüde burada belgeleriyle bulmak mümkün olacaktır. Aslında ortaya atılan her iddiaya karşı bir kitap yazmak mümkündür. Ancak bu küçük kitapla ulaşmak istediğimiz hedef, kişilerin merak ettikleri bazı konuları açıklamak ve rahat okuyabilecekleri bir başvuru eseri hazırlamaktı. Bilhassa kitabın sonuna konulan çoğu yabancı arşiv belgeleri, bir soykırımın yaşanıp yaşanmadığını, iddiaların doğru olup olmadığını okuyucunun görüşüne sunmaktadır. Ayrıca kitapta, Ermeni komitelerinin Müslüman halka karşı gerçekleştirdikleri katliamlar ile ulaşmak istedikleri hedeflere de kısaca yer verilmiştir. Bununla beraber bir kaç cilt olacak bu katliamlara ve bunların görgü şahitlerinin bizzat anlatımlarına geniş biçimde yer vermek, kitabın bütünlüğü açısından mümkün olamamıştır. Zira kitabın adından da anlaşılacağı üzere, temel hedef, Ermenilerin zorunlu göçe tabi tutulmalarının bir soykırım olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğini belgelerle ortaya koymaktır. Gerçekte diaspora Ermenilerinin, Birinci Dünya Savaşı'nda sadece Ermenilerin zulme uğradıklarını ve bir trajedi yaşadıklarını düşünmeleri, buna karşılık, o dönemde, kendi atalarının masum insanlar olarak kendi halinde oturdukları iddiasında bulunmaları, konuya tek yanlı yaklaşımın diğer yönünü ve dolayısıyla çözümünü

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

zorlaştıran en önemli sebeptir. Halbuki, Ermeni çetelerinin bir Ermenistan kurma plânı içinde bulunduğunu bütün tarih kaynakları yazmakta ve bunun için o zamanki büyük devletlerin bu arzuyu kendi çıkarlarına kullanarak, Ermenileri içinden çıkılmaz bir kaosa sürükledikleri bilinmektedir. Bu mücadele, Ermenilere yüzlerce, binlerce yıldır beraber yaşadıkları insanları düşman görmelerine ve neticede topraklarını terk etmelerine yol açmıştır.

Bugün, parlamentolarında soykırım yapıldığını kabul eden devletler de, tarihin bu gerçeğini bir yana bırakarak, tarihten gelen bir kini, tüm demokratik değerleri göz ardı ederek, Ortaçağ zihniyetiyle sürdürmeye devam etmektedir. Oysa ki bir ulusu, kişisel olabilecek insanlık ayıbı olan böyle bir suçla suçlarken, hangi belgelere dayandıklarını ve hangi mahkeme kararını esas aldıklarını düşünmeleri bir insanlık gereğidir. Aksi takdirde, tarihin acımasız yargısından kendilerinin de kurtulamayacaklarını ve 1948 soykırım sözleşmesinin, "bir ulusa veya topluluğa, bedensel ruhsal zarar vermek" maddesini ihlal suçlamasıyla karşı karşıya kalabileceklerini unutmamalıdır.

GİRİŞ

SÜRGÜNE GİDEN YOL:

ERMENİ KOMİTELERİNİN FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nin, güvenlik sebebiyle 1915'te Ermenileri Suriye'ye sevk ve iskâna tabi tutması, bazı ülkelerce siyasi bir değerlendirmeye "soykırım" olarak kabul edilmekte, özellikle Türkiye'nin AB'ye giriş süreciyle eşleştirilerek, bir baskı unsuru haline dönüştürülmektedir. Gerçekten 1915'te neler olmuştur ve o tarihte meydana gelen olaylar soykırım olarak adlandırılabilir mi? Bu soruların cevabı, diaspora Ermenilerinin ve onları destekleyenlerin konuyu siyasallaştırıp siyasallaştırmadığını, insan haklarına aykırı bir tutum sergileyip sergilemediklerini, hukuka uygun davranıp davranmadıklarını ve en önemlisi, doğrudan bir ulusu suçlarken haklı bir sebebe dayanıp dayanmadıklarını ortaya koyacaktır.

Ashında Türklerle Ermeniler gerek Selçuklu Devleti, gerekse Osmanlı Devleti dönemlerinde yaklaşık 850 yıl önemli bir problem olmadan birlikte yaşadılar ve aynı devletleri paylaştılar. Nitekim Osmanlı Devleti döneminde 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos v.s. olmak üzere pek çok Ermeni yüksek devlet görevlerinde yer almıştı. Bu durum 1915'e kadar devam etti. Bununla beraber Ermeniler için 1877-78'de meydana gelen Osmanlı-Rus savaşı yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilir. Zira Ayaste-

fanos Antlaşması'nın 16. maddesine giren Ermeni ıslahatı maddesi, daha sonra İngiltere ve Fransa'nın baskısıyla Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak kabul edildi. Aslında bu maddeyle Rusya, İngiltere ve Fransa, aralarındaki rekabete Ermenileri de katarak, konuya uluslararası bir nitelik verdiler. Bu durumdan cesaretlenen ve çoğu misyonerler tarafından kurulan okullarda eğitilmiş bazı Ermeniler de harekete geçerek yurt içinde ve dışında ihtilâlcî Ermeni partileri ve dernekleri kurmaya başladılar¹.

Hayır cemiyetleri görüntüsü altında oluşturulduğu izlenen bu dernekler, kısa süre sonra bağımsız bir Ermenistan kurmayı amaçlayan birer terör unsuru haline dönüştü. Meselâ 1878 yılında Van'da kurulan Kara Haç Cemiyeti, Amerika'daki Clu Clux Clan benzeri bir kuruluş olarak sahneye çıktı². Bundan iki yıl sonra, 1880'li yıllarda Rusya yönetimiindeki Ermenistan'da kurulan dernekler Anadolu Ermenilerine silâh göndermeye başlamışlardı³. 1881'de Erzurum'da kurulan Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) Derneği, Ermenileri olmayan saldırılardan korumak üzere, onları silâh ve cephane ile donatmayı hedeflemişti⁴. 1885 sonlarında ise Van'da İhtilâlcî Armenakan Partisi kuruldu. Bu partinin kuruluş gayesi, ihtilâl çıkararak kendi kendilerini yönetme hakkını sağlamak olarak belirlendi⁵.

1887'de Cenevre'de Marksist Ermeniler tarafından kurulan Hınçak Partisi, 1890'da İhtilâlcî Hınçak Partisi adını aldı. Partinin programındaki ilk hedef, Anadolu'daki Ermenilerin siyasi ve milli bağımsızlığını sağlamaktı. Anadolu'da ihtilâlle gerçekleştirilecek hedeflere ulaşmak için takip edilecek usûl; propaganda, kışkırtma, terör, teşkilâtlan-

¹ Daha fazla bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001, s. 1-7.

² Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 430; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 129.

³ Gürün, *Aynı Eser*, s. 126.

⁴ Gürün, *Aynı eser*, s. 129; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 61-62.

⁵ Gürün, *Aynı eser*, s. 129; Göyünç, *Aynı eser*, s. 62-64.

ma ile işçi ve köylü hareketidir. Kışkırtma vasıtaları hükûmete yönelik gösteriler, vergi vermemek, ıslahat istemek ve devlete karşı düşmanlık şeklinde belirlendi. Terörün hedefi, Bâbîâli ile hükûmette görev yapan Türk ve Ermeniler, casus ve muhbirler idi. İhtilâl, Osmanlı Devleti savaş halinde iken gerçekleştirilecek ve Anadolu'daki Ermenilerin bağımsızlığı sağlandıktan sonra Rusya ve İran Ermenileri ile federatif bir Ermenistan kurulacaktı⁶. 1890 yazında Tiflis'te Ermeni İhtilâl Federasyonu (Taşnaksutyun) kuruldu. Kısa adı Taşnak olan bu partinin 1892'de açıklanan programına göre hedefi, sonuca isyanla ulaşmak, ihtilâlcî çeteler kurmak, halkı silâhlandırmak, hükûmet yetkilileri ve kurumları ile muhbir ve hainlere karşı hareketler düzenlemek olarak tespit edildi⁷.

Yurt dışındaki kuruluşlar Rusya, İran, Avrupa ve Amerika şehirlerinde şubeler açtıkları gibi Osmanlı topraklarında da gizli olarak teşkilâtlandılar. Armenakan Partisi İstanbul, Trabzon, Muş ve Bitlis'te⁸; Hınçak Partisi de İstanbul, Bafra, Merzifon, Amasya, Tokat, Yozgat, Arapkir ve Trabzon'da şubeler açtı. Taşnaksutyun ise İstanbul ile Doğu Anadolu şehirlerinde teşkilâtlandı⁹. Bu dernek ve örgütler, teşkilâtlanmalarını tamamladıktan sonra, seslerini duyurmak için eylemlere giriştiler.

1895'de çıkan Sason İsyanı, Ermeni propagandasının milletlerarası boyut kazanmasında önemli bir rol oynadı. Buna karşılık, kurulan bir Milletlerarası Tahkikat Komisyonu, 20 Temmuz 1895'te yayınladığı raporunda Sason olaylarında Ermenilerin masum olmadığını açıkladı¹⁰. Ermeniler, Sason İsyanı'nın Bâbîâli üzerinde Avrupa'nın fiili

⁶ Uras, *Aynı eser*, s. 431-42; Gürün, *Aynı eser*, s. 130-32; Göyünç, *Aynı eser*, s. 64.

⁷ Uras, *Aynı eser*, s. 442-55; Gürün, *Aynı eser*, s. 132-34; Göyünç, *Aynı eser*, s. 64-65.

⁸ Göyünç, *Aynı eser*, s. 63-64.

⁹ Gürün, *Aynı eser*, s. 132.

¹⁰ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, s. 113-114; Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türk Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 21.

bir müdahalesine yol açmaması üzerine, aynı yıl içinde, özellikle Hınçak komitesi üyelerinin örgütlemesiyle, İstanbul, Divriği, Trabzon, Eğin, Develi, Akhisar, Erzincan, Gümüşhane, Bitlis, Bayburt, Urfa, Erzurum, Diyarbakır, Sive- rek, Malatya, Harput, Arapkir, Sivas, Merzifon, Maraş, Muş, Kayseri, Yozgat ve Zeytun dahil Anadolu'nun 27 ye- rinde olaylar çıkarmayı başardılar. Bu olaylarda Türklere- den başka kendilerine katılmayan Ermeniler de öldürüldü; işyerleri ve evleri kundaklandı¹¹. Bundan sonra Trabzon, Van, İstanbul, Sason, Harput, Adana ve Zeytun'da isyanlar birbirini izledi. Osmanlı güvenlik güçlerinin isyanları bas- tırmak için giriştiği askeri müdahale ve onlarla mücadelesi, dönemin Batılı devletlerini harekete geçirdi ve uygula- dıkları yoğun baskılar sonucu bunalan hükûmetin yönlendi- rmesiyle suçlu-suçsuz bir çok kimse cezalandırıldı. Öte yandan, terör örgütleri içinde yer alıp mahkemelerce mah- kum edilen Ermeniler, Batılı ülkelerin baskıları nedeniyle değişik zamanlarda Padişah tarafından çıkarılan aflarla serbest bırakıldılar¹².

Yukarıdaki bilgilere göre 1915 tarihine kadar Ermenile- rin sadece teröre bulaşmış olanlarıyla Osmanlı Devleti'nin mücadele ettiği görülüyor. Nitekim bu mücadeleler, bütün Batılı ülkelerin diplomatlarınca da yakından takip edilmiş olmasına rağmen, devlet adamlarına suikast tertip eden, isyan çıkaran ve bombalamalarda bulunan Ermeni örgütle- rine karşı menfi yönde bir tavır takınılması, buna karşı- lık ıslahat için sürekli baskı uygulanması, bu örgütlerin fa- aliyetlerinin bu devletler tarafından desteklendiğini veya en azından sempati ile bakıldığını ortaya koymaktadır¹³. Esasen Batılı devletlerin Rusya'yla birlikte bir hedef belir-

¹¹ Uras, *Aynı eser*, s. 478 v.d.; Gürün, *Aynı eser*, s. 149-61.

¹² Bkz. Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005, s. 46.

¹³ Bu konuda Rusya, Fransa ve İngiltere'nin "Vilâyât-ı Sitte" için hazırladığı ıslahat tasarısı için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I/1, Ankara 1963, s. 339; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 108-111. Ayr.bkz Yusuf Halaçoğlu, *Aynı Eser*, s. 14 v.d.

ledikleri ve "Türk mezalimi" propagandası ile manevi baskıya başladıkları gözlemlenmektedir. Gerçekten de, 1 Aralık 1913'te "Asya Fransız Komitesi"nin, 20 kadar ülkenin temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirdikleri toplantıda, Ermeni delagasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa'nın uzun süren konuşmasının ardından, büyük devletler, ıslahat yürürlüğe girinceye kadar Osmanlı Hükûmeti'ne mâli yardımda bulunulmaması, gümrük ve bazı vergilerin artışına razı olunmaması gibi kararlar aldılar¹⁴. Bu durumda şu sorunun sorulması gerekiyor; Avrupa devletlerinin ve Ermenilerin gerçek düşünceleri sadece bir takım haklar kazanılması mıydı, yoksa başka bir niyetleri mi vardı? Aslında bu soruların cevapları, gerek Hınçak, gerekse Taşnak gibi Ermeni örgütlerinin karar defterlerinde ve kuruluş beyannamelerinde verilmektedir¹⁵. Ayrıca Ermenilerin aralarında yaptıkları yazışmalar, örgütlerin Fransa ve Rusya ile olan ilişkileri de, Ermeni örgütlerinin niyetlerini büyük ölçüde ortaya koymaktadır. Meselâ Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Zinovjev'in Rusya Dışişleri Bakanı S.D. Sazanof'a 26 Kasım 1912 tarihinde gönderdiği gizli raporundan, Ermenilerin ve Rusların hedeflerinin daha bu tarihlerde netleştiği anlaşılıyor:

"Bu anlatılanlar Ermeni halkının gittikçe Rusya tarafını tutmakta olduğunu göstermektedir ve bu isteğin gerçekten de içten ve samimi olduğu ortadadır. Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilâlciler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine konservatif programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın bildirdiklerine göre bu vilâyetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar veya Rusya'nın kontrolü altında réformlar yapılmasını istiyorlar. 21 Kasım'da Bâyezid Konsolosu'nun bildirdiğine göre, bütün Er-

¹⁴ Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Aynı Eser*, s. 28

¹⁵ Meselâ 8 Kanun-ı sâni 1913 (8 Ocak 1913) tarihli Hınçakyan Komitesi Kilis Şubesi zabt ve karar defterinde mevcut bilgiler için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, ATASE yay., Cilt I, Ankara 2005, s. 299-308.

meniler Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın hamiliğini, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır.

Bana göre, biz bu koruyucu tavrımızı devam ettirmeliyiz. Şunu da unutmayalım ki, Türkiye'nin Ermeni vilâyetlerinde durum çok istikrarsızdır. Her an ayaklanmalar ve karışıklıklar ortaya çıkabilir. Eğer bir katliam meydana gelirse, bu halkın militanları bizden destek alabileceklerine güvenmezlerse "Üç Devlete" başvuracaklardır. Bu durumda biz şansımızı kaybederiz; fırsat Avrupa devletlerine geçecektir"¹⁶.

Gerçekten de Ermeni Komiteleri'nin Türkiye'deki şubelerine şu tâlimatı verdikleri görülmektedir: "Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı ordusu geri çekilirse her tarafta birden eldeki vasıtalarla başkaldırılacaktır. Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmi binalar bombalanacak, işe depolarına sabotajlar düzenlenecek; aksine Osmanlı ordusu taarruza geçerse Ermeni askerleri Ruslara katılacak ve silah altına alınanlar kıtalarından kaçarak, Türk birliklerinin geri cephelerine zarar vermek ve ülke içinde çeşitli olaylar çıkarmak için çeteler kurulacaktır"¹⁷.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda Ermeniler yu-
kanda çerçevesini çizdikleri desteği Ruslara verirken, öte
yandan Fransa ile de yakın ilişki içine girmişler ve Osman-
lı Devleti üç cephede savaşırken cephe gerisinde sabotaj fa-
aliyetlerini artırmışlardır. Nitekim Fransa Dışişleri Bakanlı-
ğı'nca 3 Kasım 1914 tarihinde hazırlanan Asya Türkiye-
si'nin etnik alanlarını gösteren elle çizilmiş haritalarda Çu-
kurova'dan Van'a uzanan bir alan, Ermenistan olarak belir-
lenmiştir¹⁸. Yine 8 Ekim 1917'de M. L. Meguerditchian im-

¹⁶ Bkz. Rusya Devlet Arşivi, Siyasi Kısım, nr. 117/293'den Y.Halaçoğlu, *Aynı Eser*, s. 32.

¹⁷ *Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, Genelkurmay yayınları, Ankara 1979, s. 177.

¹⁸ Fransa Milli Arşivi, *Guerre Mondial, 1914-1918/Turquie*/Vol.848, 849,850'den naklen, Hasan Dilan *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, 1914-1918*, Cilt I, Ankara 2005, s. LXX-LXXI, Belge 9-15.

SÜRGÜNE GİDEN YOL

zasıyla İskenderiye'den "çok gizli" olarak, Ermeni Milli Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa'ya yollanan dosyada yer alan, "...Kafkasya'da oluşturulan gönüllü Ermeni alayları Büyük Ermenistan'ı kurmak için çarpışırken, milli hedefimiz Büyük ve Küçük Ermenistan'ın kurulması..." ifadesiyle, Ermenilerin iki yönden hedeflerini açıklamıştır¹⁹.

Bu hedef hem Osmanlı belgelerinde, hem de Ermenilerin Fransa, İngiltere ve Rusya gibi ülkelerle yazışmalarında görülmekte, hattâ bu ülke ordularına ne kadar gönüllü birlik verebileceklerini tartışmaktadırlar.

Resim-1: Rus ordularına öncülük eden Ermeni kuvvetleri

¹⁹ Bkz. Turquie / Vol. 879 / Syrie-Palestine'den naklen Dilan, *Aynı Eser*, I, s. CIII, Belge 371-379.

BİRİNCİ KISIM

KATLIAMLAR VE ERMENİ KOMİTELERİ

Bir takım yazarlar, Osmanlıların ilk Ermeni katliamını 1895 yılında yaptıklarını iddia etmektedirler. Bu iddiada bulunanlar, Ermeniler tarafından 1878 yılında kurulan Kara Haç Cemiyeti'nin, 1881'de Erzurum'da kurulan Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) Derneği'nin, 1885'te Van'da kurulan İhtilâlcî Armenakan Partisi'nin, 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak Örgütü'nün ve 1890'da Tif-

Resim-2 : Adapazarı'nda bomba imal eden Ermeniler

SÜRGÜNDE SOYKIRIMA

lis'te kurulan Taşnaksutyun'un (Trochak) hangi sebeplerle kurulduğunu da açıklamaları gerekmektedir. Zira bu örgütler, kuruluş beyannameleriyle ve gerçekleştirdikleri eylemlerle, bugünkü anlamda birer terör örgütü olduklarını göstermişlerdir. Fransız komutan Romieu, Savaş Bakanı'na, her iki örgütle ilgili olarak Türklere karşı terörist muamelede bulduklarını ve hepsinde Türklere karşı korkunç intikam duygusu bulunduğunu rapor etmiştir²⁰. Nitekim adı geçen örgütlerin Osmanlı topraklarında gerçekleştirdikleri eylemler, içlerinde Ermeni ileri gelenleri de olmak üzere suikastlar, bombalama olayları, isyanlar şeklinde ortaya çıkmıştır.

Özellikle 1878 yılından sonraki yıllarda dahi, Osmanlı bürokrasisinde önemli mevkilerde Ermeni memurların görevde buldukları, parlamentoda milletvekillerinin yer aldığı göz önüne alınacak olursa, bu örgütlerin hangi sebeplerle silaha sarıldıklarını sorgulamak gerekir. Esasen bu ör-

Resim-3 : Yozgat Ermeni Çetesi

²⁰ Fransa Milli Arşivi, Guerre Mondial, 1914-1918/Turquie/Vol. 890, Legion d'Orient-I (Septembre 1915- Novembre 1916)'dan naklen Dilan, *Aynı Eser*, IV, s. LI-LII, belge 215.

KATLIAMLAR VE ERMENİ KOMİTELERİ

gütlerin en etkililerinden olan Hınçak ve Taşnakların Osmanlı sınırları dışındaki merkezlerde kuruldukları dikkate alınacak olursa, kimler tarafından yönlendirildikleri ve ne maksatla kuruldukları kendiliğinden ortaya çıkar. Öte yandan, gerek Rusya'nın, gerekse İngiltere ve Fransa'nın Orta-doğu ve Uzakdoğu'daki çıkarları göz önüne alındığında, Ermeni örgütlerinin kimler tarafından desteklendiği ve belirlenen hedefler daha iyi anlaşılabilir.

Yukarıda açıklandığı üzere bağımsız bir devlet kurmak düşüncesinde olan bu örgütler, bunun için silahlı mücadeleyi tercih etmişlerdir.

Resim-4 : Diyarbakır'da yakalanan silahlar

Tabii olarak bu örgütlerin en büyük dezavantajı, bir devlet kurabilmek için yeterli miktarda nüfusa sahip olmamalarıydı. Nitekim devlet kurmayı düşündükleri ve Ermenilerin diğer Osmanlı topraklarına göre daha yoğun olduğu Vilâyet-i sitte'de (Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Elâzığ, Diyarbakır) bile Ermeni nüfusu ancak %19 civarında idi. Bu durum-

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

da yapılacak tek bir yol vardı; o da bu bölgedeki nüfusu kendi lehlerine çevirmek. Bunun için en kısa ve kesin yol, bölgedeki Müslümanları buralardan kovmaktı²¹. İşte bu sebeple bu örgütler, Müslüman ahalinin göç etmeleri için komiteler aracılığı ile baskılara başladılar, isyanlar, çeşitli sabotajlar ve katliamlara giriştiler. Bu şekilde 1915 yılı Haziran ayına, yani tehciere kadar binlerce Müslüman öldürülmüştür²².

Resim-5 : Diyarbakır Hızır köyünde Ermeni Çetelerinin yaptığı katliamdan bir görünüş

Osmanlı güvenlik güçlerinin, Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde bu örgütlere karşı giriştiği harekâta, okul ve kiliselerde depolanmış, örgütlere ait çok miktarda silah ele geçirildiği gibi örgüt mensupları da tutuklanmıştır. Nitekim Adana, Adapazarı, Amasya, Arapkir, Bitlis, Muş, Bursa, Diyar-

²¹ Ermeni istatistiklerine göre bu oran % 39 olarak gösterilmektedir (Bkz. Justin Mc Ca. thy, "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Ed. Türkkaya Ataöv), TBMM yay., Ankara 2002, s. 65.

²² Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, ATASE yay., Cilt I, Ankara 2005, s. 61 v.d.

Resim-6 : Bursa'da Ermeni çetelerinden elde edilen silahlar

bakır, İzmit, Maraş, Trabzon, Urfa gibi Anadolu şehirlerinde Ermeni örgütlerine ait silah depoları ele geçirilmiştir.

Ele geçirilen silahlardan ve örgüt mensuplarına ait resimlerden, Ermenilerin hedeflerini ve bunun için yukarıda da belirttiğimiz gibi Müslüman ahaliye yaptıkları zulmü ve katliamı görmek mümkündür. Ermeni örgütlerinin yaptığı katliamlar, gerek Osmanlı ve Rus arşiv belgelerinde, gerekse görgü şahitlerinin sözlü ifadelerinde, gerekse, o döneme ait Anadolu'daki Türklere ait toplu mezarlarda gerçek ifadesini bulmaktadır.

Örgütlerin Dünya Savaşı öncesi faaliyetlerine, Osmanlı güvenlik güçleri müdahalede bulunmuş, Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte başta Rusya, Fransa ve İngiltere ile işbirliğine giden ve isyan ederek, savaş dolayısıyla tamamen boşalmış Müslüman köylerine saldıran ve halkı katleden bu örgütler, Ermenilerin tehcirine de yol açmışlardır. Esasen bu durum Ermenistan'ın başbakanı olan Hovannes Katchaznoui tarafından da doğrulanmakta-

dır. Katchaznoui, Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnak-sutyun Partisi'nin yurtdışındaki temsilcilerinin Nisan 1923'te düzenledikleri konferansta sunulmak üzere hazırladığı konuşma metninde, kendisinin de kurucuları içinde yer aldığı Taşnak Partisinin yanlış politikasını ve Türklerin uzattığı barış elini nasıl reddettiklerini, örgütün yaptığı katliamları anlatıyor. Hattâ Taşnak Parti'sinin kapanması gerektiğini belirtiyor. Katchaznoui konuşmasında şunları aktarıyor: "1914 kışı ve 1915 ilkbaharı bütün Rusya Ermenileri ve Taşnaklar için coşku ve ümit dönemi oldu. Savaşın müttefikler tarafından kazanılacağına şüphe yoktu. Türkiye mutlaka mağlup olmalı, bölünmeli ve sonuçta yerli Ermeniler serbest kalmalıydı.

Biz şartsız olarak Rusya'ya yönelmiştik.

Hiçbir esas olmadan zafer heyecanı içindeydik; sadakatimize, çabamıza ve yardımımıza karşılık, Çar hükûmetinin Türkiye'den kurtarılmış Ermeni vilâyetlerini bize vereceğini ve Kafkasya Ermenistanı'na da özerklik tanıyacağına emindik.

Kafamızı duman sarmıştı. Kendi arzularımızı başkalarına bağlamıştık; sorumsuz kişilerin içeriksiz sözlerine büyük önem vermiştik, hipnoz altındaymışız gibi gerçekleri anlamadık ve arzulara teslim olduk"²³.

Katchaznoui daha sonra sürgünle ilgili olarak ise şunları yazıyor: "Ermeni gönüllü birliklerinin savaşa katılmaları Türkiye Ermenilerinin kaderinde nasıl bir rol oynadı sorusunu sormak şimdi gereksizdir. Sınırın bu tarafından (Bugünkü Ermenistan sınırları çev.) biz farklı bir çizgi benimseseydik bile, bu acımasız sürgünün olmayacağını yine de hiç kimse söyleyemez. Aynı şekilde Türklere karşı düşmanca davranışımız olmasaydı, sürgünün niteliği ve boyutunun aynı olacağını da kimse söyleyemezdi"²⁴.

²³ Bkz. Hovannes Katchaznoui, *Taşnaksutyun'a İş Kalmadı*, (Ermenice'den çev. Hatem Cabbarlı), Mihitarian yay., Viyana 1923, s. 9.

²⁴ Aynı Eser, s. 9-10.

Resim-7 : Muş-Bitlis'te örgütlenen Ermeni Çeteleri

Yukarıdaki ifadeler bir itiraf niteliği taşımaktadır. Gerçekten de o zamana kadar Ermeni örgütlerinin devlete karşı faaliyetleri, Osmanlılarca toleransla karşılanmış, terör estiren komitelere karşı yürütülen operasyonlar dışında, sivil halk bu çatışmaların dışında tutulmuştur. Bu durum, yaklaşık yirmi yıl boyunca sürmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra, Aralık 1914'te Erzurum'da toplanan Ermeni Kongresi'nde, Osmanlı yetkililerinin otonomi teklifine rağmen²⁵, kendi devletleri yerine Rusya'yı destekleme kararı alan, yani yukarıda Katchaznouni'nin de işaret ettiği gibi, devletin bölünmesine yönelik faaliyetlere katılan Ermenilerin bu tutumu üzerine Osmanlı Devleti'nin tavrı değişmiş ve tehciye giden yol açılmıştır²⁶. İşte kısaca açıklandığı üzere Osmanlı Devleti böyle bir ortamda Dünya Savaşı'na girmiştir.

²⁵ Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s. 59.

²⁶ Salahi Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, TTK yay., Ankara 2000, s. 85.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

Resim-8 : Ermeni çetelerince katledilen Müslümanlara ait bir toplu mezar (Kars'ın Derecik köyünde)

İKİNCİ KISIM

OSMANLI NÜFUSU İÇİNDE ERMENİLER

Osmanlı tebaası olan Ermenilerin nüfusu hakkında bilgi veren kaynaklarda çelişkiler bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasında en önemlilerinden biri olan Osmanlı nüfus sayımları, doğrudan doğruya nüfusun tespitine yönelik resmi rakamları vermektedir. Bu rakamların Ermeni kilise cemaat defterlerinin bulunmayışından dolayı kontrol edilememesi, bazı araştırmacıların, verilen nüfus üzerinde farklı değerlendirmelerine yol açmıştır. Genel olarak iddia, Osmanlı nüfus sayımlarında, çeşitli sebeplerden bütün nüfusun sayılamadığı ve bundan dolayı gerçek nüfusun tespit edilemediği şeklindedir. Buna, Ermeni Patrikhanesi'nce gerçek anlamda bir nüfus sayımı yapılmamasına rağmen varsayılan Ermeni nüfusu verileri de sebep olmaktadır. Nitekim Patrikhanece verilen rakamlar, siyasi çekişmelerin son hadine geldiği dönemlere ait olduğundan, çoğu ülke tarafından da abartılmış rakamlar şeklinde yorumlanmıştır. Zira Osmanlı sayımlarıyla Patrikhanenin belirlediği rakamlar arasında 600 bin gibi büyük bir uçurum vardır ki, Osmanlı nüfus sayımlarında yaklaşık % 50 hata yapıldığı sonucu çıkmaktadır. Osmanlı'nın böylesine büyük bir hata yapmasının mümkün olup olmayacağı bir yana, Ermenilerin nüfuslarını bu denli yükseltmek istemelerindeki sebep araştırıldığında, 1.5 milyon Ermeni'nin katledildiği tezinin inan-

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

dırıcılığını arttırmaya yönelik olduğu görülür. Zira Osmanlı nüfus sayımlarındaki Ermeni nüfusu ile, öldürüldüğü iddia edilen miktar arasında büyük bir uçurum ortaya çıkmaktadır. Nitekim başlangıçta 600 binlerle ifade edilen, daha sonra 800 bin'e, bir milyona ve nihayet 1.5 milyona çıkarılan Ermeni kayıplarına karşılık, savaş sonrasında ölmediği belirlenen ve değişik ülkelere göç etmiş bulunan bir milyon ikiyüz bin kişi tespit edilmektedir. Bu durumda Ermeni nüfusunu arttırmak gerekmektedir ve Ermeniler de bunu yapmışlardır. Aşağıda okuyucunun bilgisine sunulan cetvelde yer verilen, gerek Osmanlı nüfus sayımları, gerekse Patrikhane ve çeşitli araştırmalarla ortaya konan nüfus istatistikleri, bu çelişkiyi daha iyi değerlendirme imkânı vermektedir:

	Osmanlı 1914	D. Magie 1914	Patrikhane 1912	İngiliz 1919
Adana- Mersin	50.139	35.000	119.414	75.000
Aydın	19.395	1.000	21.145	27.000
İzmir	-	18.000		-
Ankara	44.507	20.000	170.068	60.000
Konya	12.971	14.000		17.000
Kastamonu	8.959	6.000		11.000
Afyon Karahisar	7.437	6.000	-	6.000
Antalya (Teke)	630	1.000	-	1.000
Beyrut	1.188	-	-	4.000
Biga	-	2.000	-	-
Bitlis	114.704	185.000	218.404	185.000
Bolu	2.961	1.000	-	1.000
Burdur	-	2.000	-	-

OSMANLI NÜFUSU İÇİNDE ERMENİLER

Bursa	58.921	57.000	118.992	75.000
Canik	27.058	20.800	-	21.000
Çankırı	-	4.000	-	-
Çatalca	842	-	-	-
Çorum	-	4.000	-	-
Denizli	-	800	-	-
Deyrizor	67	-	-	-
Diyarbakir	55.890	82.000	106.867	82.000
Edirne	19.725	-	30.316	-
Ertuğrul	-	18.000	-	-
Erzurum	125.657	205.000	202.391	205.000
Eskişehir	8.276	-	-	10.000
Gümüşhane	-	2.000	-	-
Halep	35.104	-	189.565	65.000
Harput	76.070	130.000	124.289	130.000
Isparta	-	1.000	-	-
İçel	341	-	-	500
İstanbul ve metropoller	72.962	-	163.670	-
İzmir	-	18.000	-	-
Karesi	8.544	15.000	-	15.000
Kayseri	48.659	45.000	-	45.000
Kırşehir	-	4.000	-	-
Kudüs	1.310	-	-	-
Kütahya	4.548	13.000	-	-
Kale-i Sultaniye	2.474	-	-	-
Lazistan	-	1.000	-	-
Maraş	27.842	55.000	-	55.000
Menteşe	12	200	-	500

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

Niğde	4.890	2.000	-	2.000
Saruhan	-	7.000	-	-
Sivas	143.406	200.000	204.472	200.000
Suriye	413	-	-	-
Trabzon	37.549	30.000	73.395	33.000
Urfa	15.161	-	-	21.000
Van	67.792	190.000	110.897	190.000
Yozgat	-	37.000	-	-
Katolik Ermeniler	67.838	-	-	-
TOPLAM	1.285.535	1.479.000	1.915.651	1.602.000

Yukarıdaki cetvelde görüldüğü üzere, farklı istatistikler farklı nüfus sonuçları ortaya koymuştur. Bu nüfus tespitini yapanlardan, hem İngiliz, hem de Prof. David Magie'nin cetvelinde, İstanbul ve Rumeli nüfusu eksik olup, bu nüfus da eklendiğinde her iki istatistik birbirine yakınlık göstermektedir. Öte yandan Patrikhane'nin tespitlerinde birçok şehre ait nüfus belirtilmediği gibi, mevcutlar da diğerlerine göre çok yüksek gösterilmiştir. Bu sebeple İtilâf devletlerince Patrikhane'nin verdiği rakamlar abartılı bulunarak Lozan'da David Magie'nin rakamlarının kullanılması dikkati çekmektedir²⁷.

Sonuçları itibariyle farklı tespit ve istatistiklere bağlı olarak ortaya konulan genel nüfus değerlendirmelerine bir göz atacak olursak, aşağıdaki tablo ortaya çıkmaktadır²⁸:

Yukarıdaki cetvele ek olarak Avusturya-Macaristan İm-

²⁷ Yukarıdaki cetvelde yerleşim alanlarının tümünü birbiriyle karşılaştırmak mümkün olamamaktadır. Zira istatistiklerde, bazen vilâyet, bazen de şehir esas alınmıştır.

²⁸ Bkz. H. Özdemir, K.Çiçek, Ö. Turan, R. Çalık, Y. Halaçoğlu, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, Ankara 2004, s. 51.

OSMANLI NÜFUSU İÇİNDE ERMENİLER

	1913	1914	1919
Osmanlı Nüfus Sayımı ²⁹		1.229.007	
Ermeni Patrikhanesi	1.915.651		
İngiliz Nüfus Tespiti ³⁰			1.602.000
Dr. Johannes Lepsius ³¹		1.845.450	
Prof. David Magie İstatistiği ³²		1.479.000	
Prof. McCarthy Tespiti ³³		1.698.303	
Prof. Stanford Shaw Tespiti		1.294.851	
Ludovic de Constenson	1.400.000		
Daniel Panzac Tespiti		1.600.000	
Patrik Ormanyan Tespiti	1.895.400		

paratorluğu'nun İstanbul Büyükelçisi Pallavicini de, hükûmetine gönderdiği 28 Haziran 1913 tarihli raporda, "Ermenilerin sayısının Küçük Asya'da hiçbir zaman 1.600.000'den daha fazla olmadığını ve vilâyetlerdeki olaylar üzerine, Rusların yaptığı şikâyetlerin çok abartılı" olduğunu yazıyor³⁴. Bütün bu değerlendirmeler, genel itibariyle Osmanlı ve diğer sayımlara göre, ciddi nitelikte bir sayım yapmalarının mümkün olmamasına karşılık Ermeni Patrikhanesi'nin 1.915.651 rakamının, bu konudaki en yüksek rakam olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bundan sonraki nüfusla ilgili değerlendirmelerde yukarıdaki rakamların göz önünde bulundurulması yerinde olacaktır.

²⁹ Katolik ve protestanlar dahil edilmemiştir. Stanford Shaw ise tespitinde bu iki unsuru Osmanlı rakamlarına eklemiştir.

³⁰ İstanbul hariç.

³¹ *Deutschland und Armenien, 1914-1918*, Potsdam 1919, s. LXV.

³² İstanbul ve Edirne hariç.

³³ Mc Carthy bu sayıyı, 1911 Osmanlı nüfus sayımında bazı değerlendirmeler yaparak elde etmiştir.

³⁴ Bunun için bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 19.

ÜÇÜNCÜ KISIM

TEHCİR SÜRECİ:

NEDEN SEVK VE İSKÂN EDİLDİLER?

Günümüzde sıkça kullanılan "tehcir" kelimesi, Osmanlı tarih terminolojisinde bugünkü tabirle tam olarak, ülke içinde bir yerden başka bir yere nakil anlamını taşıyan "zorunlu göç" karşılığında kullanılmış olup, Osmanlı Devleti'nce Ermenilerin zorunlu göçü, belgelerde "sevk ve iskân" olarak adlandırmıştır. Bu sebeple tehcirin anlamı, çoğu kimselerin ve özellikle Ermeni diasporasının kullandığı, yurt dışına çıkarma anlamındaki "deportation"la eşdeğer değildir. Zira Ermeniler, yine Osmanlı Devleti'ne ait olan Suriye Vilâyeti'ne nakledilmişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı'nda ABD ile Japonya arasında çatışmalar başladığı zaman ABD, Pasifik kıyısında bulunan Japon asıllı vatandaşlarını, güvenlik nedeniyle Wyoming, Colorado, Arkansas ve California çöllerine sürmüştü³⁵. Bu nakilde Japonların herhangi bir eylemi olmamasına rağmen, potansiyel tehlike olarak görülmelerinden dolayı böyle bir tedbir uygulamaya konulmuş ve nakil sırasında binlerce Japon hayatını kaybetmişti.

³⁵ Bkz. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, TTK yay., Ankara 2005, s. 5-6.

Osmanlı Devleti'nin Ermenilere uyguladığı zorunlu göçün bu açıdan değerlendirilmesi halinde, Ermenilerin 1878'den itibaren ıslahat istekleri görüntüsü altında Batılı devletlerle ve Rusya'yla Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulunmaları ve arka plânda bir devlet kurmak düşüncesiyle Birinci Savaş'ın 25-30 sene öncesinden başlayarak yirmiden fazla örgüt kurup silahlı mücadeleye girmeleri, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde isyan ederek sivil halkı katletmeleri, suikastlar tertip edip ordu ikmal yollarına baskın düzenlemeleri göz önüne alınacak olursa, ABD'nin Japon vatandaşlarına duyduğu güvensizlikten çok daha ileri bir durumun varlığını kabul etmek gerekir³⁶.

Osmanlı Devleti'nin 1914 Kasımında Almanya'nın yanında savaşa katılması, Ermenileri destekleyen Batılı devletlerle Rusya'yı, yeni bir politikayı uygulamaya itmiştir. Bu politika çerçevesinde Ermenilerle gizli görüşmeler yapılmış ve kendi çıkarlarına kullanmak üzere silahlandırılmışlardır. Nitekim Tiflis'teki Ermeni Bürosu da Ruslarla Osmanlı Devleti'ne karşı bu ittifakı teyit etmektedir. 30 Kasım 1914 tarihinde yayınladıkları bildiride, *"Dünyanın dört yanından Ermenilerin Rus ordusu saflarına katıldığı, Rus bayrağının Çanakkale ve İstanbul boğazlarında dalgalanacağı, Hristiyan inancından dolayı acı çekmiş olan Türkiye Ermeni halkının Rus koruması altında yeni ve özgür bir hayata kavuşacağı"* vurgulanmıştır³⁷. Bu durum, 26 Şubat 1918'de Paris'te yapılan müttefiklerarası müzakerelerde, Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı A. Aharonian tarafından da *"1914, 1915, 1916 ve 1917 yıllarında dünyanın her yerinden Ermeni gönüllüler, Rus ordusunda düzenli asker olan kendi soydaşlarıyla birlikte omuz omuza savaşa katılmışlardır; milletlerin özgürlüğü için savaşa katılan bu Ermenilerin sayısı 180.000'den fazladır"* şeklin-

³⁶ Ermeni faaliyetleri hakkında bkz. Kemal Çiçek, Aynı eser, s. 16-35.

³⁷ UK ARCHIVES FO 371/2484/46942, No. 22083; 30 Kasım 1914 tarihli *Horizon*'dan aktarılmıştır (Geniş bilgi için bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 59).

³⁸ UK ARCHIVES, FO 608/154; Müttefiklerarası Müzakereler, 26.02.1919, Paris, s. 9 (Geniş bilgi için bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 66).

de ifade edilmiştir³⁸. Gerçekten de daha sonra Rus, İngiliz ve Fransız ordularında, Ermeni askerleri yer almıştır³⁹ (Bkz. BELGE 1). Meselâ Alman istihbarat kaynakları, Şubat 1915 itibariyle 592 Osmanlı Ermenisi ve 11.854 diğer Ermenilerden olmak üzere toplam 12.446 Ermeni'nin Fransız ordusuna alındığını bildirmektedir⁴⁰. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı Ermenilerinden olan ve 1914 -1918 tarihleri arasında Fransa için ölen Ermeniler adına anıt dikilmiştir⁴¹. Nitekim Fransız arşiv belgelerinde, Fransa'nın Port Said istihbaratı ve Mısır Ortaelçiliği ile Fransa Dışişleri Bakanlığı arasında, Eylül 1915 tarihlerinden itibaren 1916 Kasımına kadar, Musa dağı Ermenileri başta olmak üzere Mısır'daki Ermenilerin çeşitli işlerde kullanılması ve gönüllü olarak ne kadar kişinin silah altına alınabileceği, bunların eğitimi gibi konularda pek çok yazışma yapıldığı gözlenmektedir⁴². Buna benzer olmak üzere İngiliz Mareşalı Allenby, Türkleri Şam'ın güneyinde yendiğinde, yanında 8.000 Ermeni savaşçının mevcut olduğundan bahsetmektedir⁴³. Trabzon'daki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Konsolosu Moricz de, 30 Ocak 1914 tarihli bir raporunda, Rusların, Ermeniler üzerindeki etkisiyle ilgili olarak şöyle demektedir: "*Ruslar, Ermenileri harekete geçireceklerdir. Bu maksatla çok para harcıyorlar, gizlice âsilerin hizmetine silah sevk ediyorlar ve bir Ermeni ayaklanmasının patlak vermesine aracılık ediyorlar*"⁴⁴.

³⁹ Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 194.

⁴⁰ Berlin'den 24 Şubat 1915 tarihinde yazılan rapor, Geschaefstgang mit der Bitte in Wiedergabe nach Konstantinopel, imza, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, 1 A, Türki 183, Bd. 36, No. 7117, R. 14085. Aynı konuda bir haber *Matin*'in 23 tarihli nüshasında yer almıştır (Bilgi için bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 66).

⁴¹ Bunun için bkz. <http://www.geocities.com/Paris/Palais/2230/ww2.html>.

⁴² *Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/ Vol. 890, Légion d'Orient-I'den Dilan, Aynı Eser, VI, s. XXI- LIV.*

⁴³ Amerikan Kongresi'nin Kansas üyesi 23 Ocak 1920'de Kongre'de yaptığı konuşma (Bkz. *The New Near East*, Vol. 6, No. 7, Genel No. 31, Ocak 1920, s. 28). *Ayr. Sürgün ve Göç*, s. 140.

⁴⁴ Österreichischer Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XII, 463'-den naklen N. Göyünç, "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımını İddiaları", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Bursa 2000, s. 10.

Nitekim İstanbul'da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Askeri Ateşesi Joseph Pomiankowski de Ermenilerle Ruslar arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklamaktadır:

"Talat ve Enver Paşa, hemen harp başlar başlamaz, Ermenilerin düşman tarafını tutmaları, bilhassa Osmanlı ordusuna karşı düşmanca girişimlerde bulunmaları halinde şiddetli karşı önlemler alınacağı hususunda kesinlikle uyardı. Buna rağmen Ermeniler, Türklere karşı düşmanca faaliyetlerde bulunmaktan, bilhassa Türk silahlı kuvvetlerine saldırmaktan geri kalmadılar. Başlangıçta çok sayıda Ermeni asker ve bazı Ermeni subayları, başlarında bir Ermeni milletvekili olduğu halde kaçıp Rusya'ya gittiler. Bunlar, Rus sınırını geçen Ermenilerle birlikte Ermeni gönüllü alaylarına katıldılar. Rusların safında Türk hududunu geçerek Müslüman halka barbarca saldırılarda bulundular. Ermeni haydut çeteleri Osmanlı ordusunun gerisine, ikmal kuvvetlerine, postalara ve bağımsız birliklere hücum ettiler. Türk hükûmeti ve ordu ileri gelenleri, Ermenilerin genel bir ayaklanmaya girişecekleri hususunda endişe etmekte haksız değildi. Gerçekten de bu isyan Nisan 1915'te Van'da patlak verdi"⁴⁵.

Bu endişeler yersiz değildi. Nitekim M.Picot ve Fransa'nın Mısır ortaelçisi Defrance'm 5 Kasım 1914 tarihinde, "çok gizli" olarak Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, Yunanistan'ın Suriye'deki gönüllü kuvvetlere 15.000 tüfek ve 2 milyon mermi yollamayı kabul ettiği ve Fransa'nın Suriye'ye müdahalesi durumunda burada 30-35 bin gönüllünün bulunduğu ifade edilmektedir⁴⁶. Yine Defrance'ın Fransa Dışişleri Bakanı Delcasséye 21 Kasım 1914'te yolladığı raporda da, Boghos Nubar Paşa'nın Adana ve Mersin'in nüfusunun % 40'mın Ermeni olduğunu ve İskenderun'a yapılacak bir harekâta Ermenilerin İtilâf Devletleri'ne yardımcı olabileceklerini bildirdiği yer

⁴⁵ Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an der Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich, Leipzig, Wien 1928, s. 159'dan naklen N. Göyünç, Aynı makale, s. 12.

⁴⁶ Bkz. Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistin'den naklen Dilan, Aynı Eser, II, s. XCIII, Belge 237.

alıyor⁴⁷. Bu ifadeye göre, Yunanistan'dan gönderilecek silahların kimler için olduğu netleşiyor.

İstanbul'daki Alman Büyükelçi vekili Neurath da, 26 Haziran 1915 tarihli raporunda, "*Türk hükûmeti, Doğu Anadolu'daki Ermeni halkını, yoğun olduğu eyaletlerde ihtilâl çıkarmalarını engellemek için askeri sebeplerden dolayı sürgün etmiştir*"⁴⁸ şeklinde bir açıklamada bulunmaktadır. Gerçekten de Neurath'ın dediği gibi, Ermenilerin o zamana kadar yürüttükleri faaliyetler ile kendi ülkelerine karşı olan dış güçlerle işbirliği yapmaları, tehcir gibi bir kararın alınmasında önemli rol oynamıştır⁴⁹. Bununla beraber, daha tehcir kararı alınmaz Osmanlı Devleti ile savaş halinde bulunan İtilâf Devletleri'nin bir deklarasyon yayınlarak Osmanlı Devleti'ni suçlu ilân ettikleri de dikkati çekiyor. İtilâf devletlerinin böyle bir bildiri yayınlamalarındaki ana sebep, savaş dolayısıyla başlatılan propaganda faaliyetlerinin yanı sıra, belli ki, o sırada düşmanları olan Osmanlı Devleti içinde kendileri bakımından son derece önemli addedilen bir nüfusun etkisiz hale getirilecek bir uygulamaya maruz kalmasıdır. İşte tehcir bu şartlarda başlamıştır. ABD Başkanı Wilson'un, Amerika'nın savaşa katılımını meşrulaştıracak ve bunun için kamuoyu oluşturacak bir takım olayların bulunması yolundaki talimatı doğrultusunda, o sırada Osmanlı nezdinde büyükelçi olan Henry Morgenthau Ermeni tehciri meselesini ele almıştır⁵⁰. Morgenthau, ezilmekte ve yok edilmekte olan mazlum bir Hıristiyan millet olarak değer-

⁴⁷ Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistin'den naklen Dilan, *Aynı Eser*, I, s. XCIV, Belge 244.

⁴⁸ İstanbul Alman Büyükelçi vekili Neurath'ın 29 Haziran 1915 tarihli raporu, Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi Berlin, 1 A Türki 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086, No. 3898 (Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 67).

⁴⁹ İstanbul'daki Alman Elçiliğinden Metternick'in gönderdiği 18 Eylül 1916 tarih ve 567 nolu raporu, "Die Aufzeichnung über die armenische Frage", Die Aufzeichnung ist von dem Botschaftssekretär nach meinen Weisungen aktenmaessig angefertigt worden, s.13, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Berlin, A Armenien, Türki 183, R. 14093, Bd. 44-45 (Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 67).

⁵⁰ Bu konuda orijinal bir araştırma için bkz. Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, İstanbul 1991.

lendirdiği Ermenilerle ilgili gelişmeleri ve Ermenilerin zorunlu göçü sırasında meydana gelen bazı ölüm olaylarını, çok başarılı bir katliam propagandasına dönüştürme becerisini göstermiştir. Henry Morgenthau'nun asıl raporlarıyla açık çelişkiler taşıyan bir "senaryo", Büyükelçinin danışmanı ve tercümanı olan Osmanlı Ermenisi Arshag K. Schma vonian, gazeteci Burton J. Hendrick ve Amerika Dışişleri Bakanı Robert Lansing tarafından hazırlanmış ve Morgenthau adına "*Ambassador Morgenthau's Story*" adıyla (New York 1918) yayımlanmıştır.

1914'ten itibaren Fransızların da, Ermenilere Kilikya'da bir devlet kurmak için söz verdikleri ve bunun için haritalar yaptıkları ve onlarla sıkı bir işbirliğine girdikleri arşivlerden belgelenmektedir (Bkz. BELGE 2)⁵¹. Nitekim Fransa, Musa Dağı Ermenilerini Kıbrıs'a naklederek burada Monarga Lejyoner Kampı'nda eğitip kendi askeri üniformasını giydirmiştir. Esasen Fransızların Musa Dağı Ermenilerine destek vererek, yaklaşık 5000 Ermeni'nin dağlara çekilmesinde ve Osmanlı Devleti ile mücadele etmesinde de rol oynadıkları anlaşılmaktadır (Bkz. BELGE 3)⁵². Bu konuda Ermeni gazeteleri de, Musa Dağı'na çıkan Ermenilerin 3500 kişi olduğunu, 55 gün boyunca Türklere karşı direndiklerini, kendilerinin 15-20 ölü vermesine karşılık, 1000 kadar Türk öldürdükleri haberini vermektedir⁵³. Fransa'nın Mısır Ortaelçisi DeFrance'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye gönderdiği raporda, "... Toplam sayıları 4083 olup 912 erkek, 1296 kadın, 697 erkek çocuğu, 547 kız çocuğu, 631 gençlerdir. (...) Ermeni savaşıçılar 40 gün Türklere karşı direnmişlerdir... silah ve cephane istemişler, Amiral bunu kabul etmeyince gemiye

⁵¹ Fransa Milli Arşivi, Guerre Mondial, 1914-1918/Turquie/Vol. 848, 849,850'den naklen Dilan, *Aynı Eser*, I, s. LXXI, s. 15-17. Ayr. bkz. Turquie/Vol.887'den naklen Dilan, *Aynı Eser*, I, s. XXV, Belge 107.

⁵² Turquie/Vol. 870/Suriye-Filistine'den (Syrie-Palestine'den) naklen Dilan, *Aynı Eser*, II, s. XCVI, Belge 263.

⁵³ Turquie/Vol. 870/Suriye-Filistine'den (Syrie-Palestine'den) naklen Dilan, *Aynı Eser*, II, s. XL, Belge 220.

binmeyi kabul etmişlerdir. (...) Şefleri akıllı ve enerjik biridir. General Maxwell kabul ettikten sonra onu Intelligence Office askerlerine emanet etmiş; bunlar İskenderun bölgesinde Asi Irmağı'nın ağzıyla Toprakkale arasında yapılacak bir çıkarma operasyonundan bahsetmişler. Bahçe Tüneli'ni havaya uçurarak Halep ile Adana arasındaki bağlantıyı kesmeyi, bu bölgedeki elektrik fabrikalarını imha etmeyi hedeflediklerini bildirdiler" diyor⁵⁴. Nitekim daha sonra Fransa Dışişleri Bakanlığı Musa Dağı Ermenilerini savaş gemileriyle Süveyş Kanalı'nın Asya tarafında bulunan Lazaret toplama kampına nakletmiştir⁵⁵. Bununla ilgili olarak *Egyptian Gazette*'si 21 Ekim 1915 tarihli nüshasında, şu haberi geçmiştir:

"...Tepenin eteğindeki köylerimizi savunmanın imkânsız olduğunu düşünerek alabildiğimiz kadar yiyecek ve malzeme ile üç saat mesafedeki Musa Dağı'nın Damlacık denilen tepelerine çekildik. Altı Ermeni köyü olarak toplam 5.000 kişi idik. Hayatta kalanlar, 4 yaşın altındaki bebek ve çocuklar 413, 4-14 yaş arası kızlar 505, 4-14 yaş arası oğlanlar 606, 14 yaş üstü kadınlar 1.449, 14 yaş ve üzeri erkekler 1.076 olmak üzere toplam 4.049 kişidir"⁵⁶.

Ashında İngiltere ve Fransa'nın başlangıçta İskenderun Körfezi'ne çıkarma yapmayı düşündükleri sanılmaktadır. Zira bu sebeple olsa gerek Anadolu Ermenileriyle yakın temas geçtikleri ve silahlandırılmaları için girişimlerde buldukları anlaşılmaktadır⁵⁷ (Bkz. BELGE 4). Nitekim 12 Kasım 1914 günü İngiltere'nin Kahire'deki diplomatik temsilcisi M. Chceham, Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta özetle, "Boghos Nubar Paşa, Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenileri'nin, Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkar-

⁵⁴ Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol.890, Légion d'Orient-I(Sep-tembre 1915-Novembre 1916)'dan Dilan, Aynı Eser, IV, s.XXII, belge 23.

⁵⁵ Bkz. Turquie/Vol. 870/ Syrie-Palestine'den naklen Dilan, Aynı Eser, I, s. XCVI, XCVII, Belge 263-266, 268-278.

⁵⁶ Bkz. US ARCHIVES NARA 867.4016/207'den naklen *Sürgün ve Göç*, s. 96.

⁵⁷ Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistine'den (Syrie-Palestine'den) naklen Dilan, Aynı Eser, I, s. LXX, Belge 9-15.

mada Mütteliklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini; bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırlarsa Türklere karşı isyan edebileceklerini..." ifade ediyor diyordu⁵⁸. İngilizler bu bağlamda İskenderun Körfezi'ne küçük bir birlik çıkarmış ve yapılan top atışında bazı köyler isabet alarak birkaç sivil hayatını kaybetmiştir. Suriye ordusu komutanı Cemal Paşa, bu durumu protesto ederek, tekrarı halinde mukabele edileceğini bildirmiştir. Ayrıca İngiltere için son derece önemli olan Süveyş Kanalı'na yönelik düzenlediği harekâta başarılı olamamasına rağmen, Çanakkale Savaşları sırasında İngiltere'nin önemli bir birliğini Mısır'da tutmasını sağlamıştır⁵⁹.

Osmanlı ordularının Çanakkale, Kafkasya ve Suriye cephelelerinde savaştığı bir sırada, bu üç bölge arasında faaliyet gösteren Ermeni örgütleri, mühimmat ve yiyecek konvoylarına sabotajlar düzenlemiş, cepheye yollanan takviye birliklere baskınlar yaparak, telgraf hatlarını kesmiştir⁶⁰. İlk isyan 17 Ağustos 1914'te seferberliğin ilânından sonra, kumandan ve subayları kendileri tarafından tayin edilmek üzere ayrı bir Ermeni alayı kurmak isteyen Zeytunlu Ermenilerce çıkarılmıştır. Maraş kıyasından kaçan silahlı Ermeni erler, çeteler kurarak dağlara çıkıp terhis edilen yüz kadar asker ile Maraş jandarma komutanı ve 25 eri öldürmüştür⁶¹. 28 Mayıs 1915 tarihli bir Fransız arşiv belgesinde, dağa çıkan Ermenilerin, kendilerine karşı gönderilen birlikleri yok ettikleri ve halen 20.000 Türk askerine karşı savaştıkları ifade edilmektedir (BELGE 5)⁶². Mısır'daki İngiliz Askeri Karargâhına Suriye Kıyısı'ndaki Fransız Amiralinden gelen

⁵⁸ UK ARCHIVES FO 371/2146, No. 70404; Chcethem'den Sir Edward Grey'e, 12 Kasım 1914, Kahire (Bkz. *Sürgün ve Göç*, s.58).

⁵⁹ Cemal Paşa'nın Süveyş harekâtı ve neticeleri için bkz. *Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, yay. Alpay Kabacalı, İstanbul 2001, s. 183 v.d.

⁶⁰ Zeytun Ermenilerin isyanı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 34, 41 v.d.

⁶¹ Bkz. Uras, *Aynı Eser*, s. 603.

⁶² Turquie /Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915)'den naklen Dilan, *Aynı Eser*, II, s. XXX, Belge 138.

bilgiye göre de, 28 Nisan 1915 tarihine kadar Zeytun'daki isyan bir aydır devam etmektedir ve toplam 300 jandarma öldürülmüştür. Buna karşılık 58 Ermeni hapsedilmek üzere Antakya'ya gönderilmiştir ve ayaklanma devam etmektedir⁶³.

Bu olaylar Rus Büyükelçisi'nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 24 Şubat 1915 tarihli bir memorandumda şöyle dile getirilmiştir: "*Zeytunlu bir Ermeni'nin Kafkasya'da Kont Worontzoff-Dachkoff ile temas kurduğu, Türk ordularının ulaşım hatlarına baskın yapmak üzere 15.000 kişilik bir kuvvet topladıkları, ancak silah ve cephanelerinin yeterli olmadığı, İngiliz ve Fransızlar tarafından İskenderun Limanı üzerinden bunun yapılabileceği...*"⁶⁴.

Gerçekten de Çanakkale Savaşları'nın başladığı 18 Mart 1915 tarihinden itibaren Ermeniler Anadolu'da İtilâf güçleriyle eş zamanlı olarak eylemlerini genişleterek Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri baskınlarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürmüştü; Mahmuğiye'de Müslümanları toplu olarak katletmiş; camileri ahır haline getirmiştir⁶⁵. 15 Nisan 1915'te Van, Çatak, Bitlis ve Sivas'ta isyan başlamıştır⁶⁶. Van ve çevresinde memur ve jandarmaları katledilmiş, karakollara ve Türklere ait evlere saldırılar gerçekleştirilmiş, resmi binalar yakılmıştır. Bu durum, Rusya Paris Büyükelçisi Sazanov'un 28 Nisan 1915 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı mektubuna istinaden gönderilen 14 Mayıs 1915 tarihli yazıda, Van bölgesinde Ermeniler tarafından yaklaşık 6,000 Müslümanın öldürüldüğü, Van ve Çatak savunmasının devam ettiği ve acil yardım talebinde buldukları şeklinde yansımıştır (BELGE 6)⁶⁷. Nitekim Ruslarla

⁶³ Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 62, dip not 159'dan naklen UK ARCHIVES, WO 157/691/8; İngiliz Karargâhu Askeri İstihbarat Bülteni, 28 Nisan 1915, Kahire.

⁶⁴ UK ARCHIVES FO 371/2484, No. 22083; Rus Büyükelçisinden İngiliz Dışişlerine 15 Şubat 1915 tarihli memorandum; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 208.

⁶⁵ ATBD, Nisan 1987, Sayı 86, belge 2051.

⁶⁶ ATBD, Ekim 1985, Sayı 85, belge 2003, 2005.

⁶⁷ *Turquie /Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915)*'den naklen, Dilan, *Aynı Eser*, II, s. XXIV, Belge 105.

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

işbirliği yapan Ermeni kuvvetlerinin, 16/17 Mayıs gecesi Van'ın Rusların eline geçmesinde birinci derecede rol oynadığı görülmektedir. Tiflis'te çıkan *Horizon Gazetesi'nin* 20 Mayıs 1915 tarihli nüshasında yer verilen bir Ermeni'nin mektubunda Bitlis, Van ve Muş bölgelerinde Ermeni ayaklanmalarının devam ettiği, Erzurum'da tifüs salgını sonucu korkunç derece ölümlerin meydana geldiği anlatılmaktadır⁶⁸ (BELGE 7). Üç cephede savaşan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum nedeniyle, İç ve Doğu Anadolu'da Ermenilerin çıkardığı isyanlar belli ölçüde başarılı olmuş, bundan cesaretlenen Ermeni komiteleri İtilâf Devletleri yetkilileriyle de temaslarını sürdürerek Batı Anadolu'da faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu durumda Anadolu'da topyekûn bir isyanın çıkması ihtimali kuvvetlenmiştir⁶⁹. Nitekim 3 Ağustos 1915'te İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni liderlerle yaptığı görüşmelerden sonra, Kahire'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Sir John Maxwell'e durumla ilgili aşağıdaki açıklamayı yapmıştır⁷⁰:

"Talimatlarınızın gereği olarak, Boghos Paşa'nın sekreteri Malezian ve Hınçak liderlerinden Damadian'la dün görüştüm. Kıbrıs'ta yaklaşık beş bin Ermeni toplanacak ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için Müttefiklerin nezaretinde silahlandırılacak ve hazır bulundurulacaktır. Bu kuvvet, Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş bin beşyüz kadar kişi ile Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi olarak bulunan ve askeri deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır ...Suedieh'e kadar uzanacak olan hareket için sekiz yüz kişi kullanılacak ve bu alanın yirmi mil kadar çevresinde isyan çıkarılacaktır. Geriye kalan kuvvetler 50-60 kişiden oluşan

⁶⁸ Turquie /Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915'ten naklen Dilan, Aynı Eser, II, s. XXVI, Belge 115.

⁶⁹ Turquie /Vol. 848-850, 8 Mart 1915'ten naklen Dilan, Aynı Eser, I, s. LXXIX, Belge 75. Bu konuda 24 Mayıs 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından "çok gizli" olarak Sıkıyönetim Mahkemesi Başkanlığı'na gönderilen yazıda, geniş bilgi bulunmaktadır (Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, Cilt I, s. 179-180.*

⁷⁰ UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 115866; Albay Mark Sykes'ten Sir John Maxwell'e mektup, 3 Ağustos 1915, Kahire'den naklen *Sürgün ve Göç, s. 65.*

küçük birlikler halinde Ayas ile Payas arasındaki noktalara çıkarılacak; Zeytun ve Elbistan istikametinde, daha Kuzeyde, Makedonya hatlarındaki komiteciler gibi görevlendirilecektir”.

Osmanlı Devleti, Ermeni olaylarının artmasının ardından, başta Patrik olmak üzere Ermeni ileri gelenlerini, çıkacak muhtemel isyanların önlenmesi konusunda uyararak, aksi takdirde sert tedbirlerin alınacağı uyarısında bulunmuştur. Ancak bu uyarının dikkate alınmaması üzerine bu olayları başlatan ve Ermenileri silâhlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915'te vilâyetlere ve mutasarrıflıklara “acele ve gizli” kaydı ile bir talimat yollandığı görülüyor. Bu talimatta, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması gibi hususlar yer alıyor⁷¹. Bundan sonra, “bugün Ermenilerin soykırım günü” olarak nitelendirdikleri tutuklamalar gerçekleşmiştir. Mısır'daki İngiliz Askeri Ofisi'ne Dedeagaç üzerinden ulaştığı ifade edilen haberde, “24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi ile aralarında Ermeni gazetesi “Puzantion”un sahibinin de olduğu toplam 1800 Ermeni yakalanmıştır. Tutuklular Ankara'ya gönderilecektir. Tutuklananların 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanları da Ramgavar partizanlarıdır” denilmektedir⁷². Tutuklanan Ermenilerin “Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler veya Müslüman katliamı sorumluları” olduğu İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral'e gönderilen şifre telgraflarda da kaydedilmektedir⁷³. Aynı tutuklamalar Fransız belgelerine de yansımıştır. 1 Mayıs 1915 tarihinde Fransız Büyükelçiliği'nden Ledoulx'un Dışişleri Bakanı Delcassé'ye gönderdiği raporda, 25 Nisanda Türk polisi tarafından çok sayıda Ermeni'nin tutuklandığı, bu tutuklananlar arasında doktor,

⁷¹ BOA, DH. ŞFR., No. 52/96-97-98.

⁷² UK ARCHIVES, WO 157/691/9; İngiliz Karargâhu Askeri İstihbarat Bülteni, 5 Mayıs 1915, Kahire'den naklen *Sürgün ve Göç*, s. 63.

⁷³ UK ARCHIVES, FO 608/78, (75631), No. 869; Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 20 Mayıs 1919 ve UK ARCHIVES, FO 608/78, No. 1094; Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 21 Mayıs 1919'den naklen *Sürgün ve Göç*, s. 62.

din adamı ve müzisyen gibi önemli şahsiyetlerin de mevcut olduğu ve bunlardan bir kısmının Taşnaksutyun ve Hmçak Cemiyetleri'nin üyeleri olduğu bildirilmektedir. Raporda, tutuklamaların gerçekte Ermenilerin Zeytun ve Kafkasya'daki din kardeşlerinin tutumundan kaynaklandığı da ifade edilmiştir⁷⁴. Esat Uras'ın ifadesine göre, İstanbul'da oturan 77.735 Ermeni'den ihtilâllere katıldıkları tespit edilenlerden 2345 kişi tutuklanmıştır⁷⁵. Bu rakam tartışmalı olmakla birlikte, İstanbul'da ve Anadolu'nun diğer vilâyetlerinde kararın Ermenilerin sevk ve iskânları dönemini de kapsadığı göz önüne alınacak olursa doğru kabul edilebilir. Zira bu tutuklamalarda Ermeni komite üyelerinin yanı sıra, yabancı ülke vatandaşlarına mensup olanlar ve Ermeni yanlıları da yer almıştır. Tutuklular, 25 Nisan 1915 tarihinde Ayaş ve Çankırı cezaevlerine sevk edilmişlerdir⁷⁶. Buna rağmen isyanların devam etmesi üzerine, Almanya'nın da yönlendirmesiyle Ermenilerin, savaş alanı dışında bulunan, ancak Osmanlı topraklarından olan Suriye'ye nakli kararı alınmıştır⁷⁷. Bu durum Avusturya-Macaristan diplomatik belgelerinde özetle şu şekilde yer almaktadır: *"Sert tedbirlerin alınmasının suçu Ermenilerindir. Ermeniler savaş başladıktan sonra Türk memurlarına ve Türk ordusuna karşı, akla gelebilecek her türlü düşmanca faaliyetlerde bulundular. Ayrıca Rusların gelmesinden sonra Van vilâyetinde Müslümanları acımasızca katlettiler"*⁷⁸.

Anadolu'nun çeşitli vilâyetlerinde ve bölgelerinde meydana gelen isyanlar üzerine Osmanlı Devleti, Başkuman-

⁷⁴ Bkz. Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol. 903'den Dilan, Aynı Eser, VI, s. XX, belge 41.

⁷⁵ Uras, Aynı Eser, s. 608.

⁷⁶ Bkz. BOA, DH, ŞFR, No. 52/102.

⁷⁷ Bunun için bkz. Turquie/Vol. 862, 863'den naklen Dilan, Aynı Eser, I, s. XCI, Belge 215.

⁷⁸ KA AOK NA 1915 K 3528 (15 Juli 1915, AO VI p. 4624'den naklen İnanç Atılgan, *Das Kriegsjahr 1915 : Reaktion Österreich-Ungarns auf die Umsiedlung der Armenier innerhalb des Osmanischen Reiches anhand von Primaerquellen*, Wien 2003, s. 190-191.

danlık ve Bakanlığın müracaatı üzerine üç maddelik bir kanun çıkarmıştır. Bu kanunla ordu ve bağımsız kolordu ve fırka kumandanlarına, karşı koyma, silahlı saldırı ve mukavemet gösterenlere şiddet kullanılması; askeri kurallara aykırı davranışta bulunanlarla, casusluk ve ihanetleri söz konusu olacak köy ve kasabalar halkını ayrı ayrı veya topluca başka yerlere sevk ve yerleştirmeleri yetkisi verilmiştir⁷⁹. İşte 27 Mayıs 1915 tarihinde alınan "sevk ve iskân kararı", bu kanuna dayandırılmıştır.

Tiflis'te çıkan *Horizon Gazetesi*'nin, "Yıllık Görüş" başlığıyla 1916'da yayımladığı yazıda isyanlar özetle şöyle değerlendiriliyor⁸⁰:

1- "Hiç olmazsa Ermenilerin Zeytun, Vaspuragan, Muş, Sason ve Karahisar'da isyan etmiş olmaları;

2- Ermeniler menfaatine Avrupa'da, özellikle İngiltere'de düşünürler, yazarlar arasında, parlamentolarda hareketler başlaması" bir başarı olarak nitelendirilmelidir.

Bu şekilde "zorunlu göç" öncesinde meydana gelen olayların bir isyan olduğu kabul edilmiştir.

ZORUNLU GÖÇ NASIL GERÇEKLEŞTİ?

Zorunlu göç, Çanakkale, Kafkasya ve Suriye'de savaştan Osmanlı ordularının lojistik destek yollarına yakın yerleri ve bu yolları birbirine bağlayan üçgen içerisinde yer alan yerleşim alanlarındaki Ermeniler ile örgütlere destek veren tüm Ermenileri kapsamıştır. Zorunlu göçten, Ermeni örgütlerine destek vermeyen Ermeniler, sanatkârlar, iş adamları, askeri personel, yaşlı kadın ve erkekler ile kimsesiz çocuklar, Protestan ve Katolik Ermeniler muaf tutulmuştur⁸¹. Göç

⁷⁹ Uras, *Aynı Eser*, s. 605.

⁸⁰ Uras, *Aynı Eser*, s. 615.

⁸¹ Daha sonra, Protestan ve Katoliklerden de örgütle alakası olanlar da sevk kapsamına alınmıştır.

ettirilmelerine karar verilenlerin, savaş alanına uzak olan Osmanlı topraklarından Suriye ve Şehr-i Zor bölgesine nakledilmeleri kararlaştırılmıştır. Naklin kolaylıkla gerçekleştirilmesi için ana yollar ve tren yollarının seçildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Haritada görüldüğü gibi, beş merkez, ana toplama alanı olarak belirlenmiştir (Bkz. HARİTA I). Sevk ve iskâna tabi tutulacaklara, hazırlık yapmaları için, konsolos raporlarında da yer aldığı gibi genel olarak bir hafta ile onbeş gün arasında süre verilmiştir. Göç emri verilen Ermeniler, çoğu defa 2000'er kişilik kafiler halinde sevk edilmişlerdir. Kafiler, imkân nispetinde jandarma koruması altında gönderilmiştir (Bkz. BELGE 8)⁸². Ayrıca "sevk ve iskân" kararı alınan şehirlerdeki Ermenilerin tümü Suriye'ye nakledilmemiş, örgütlerle doğrudan ilişkisi görülmeyenler, çevre Anadolu şehir ve kasabalarına nakledilmişlerdir.

Sevk ve iskân şeklinde tanımlanan Ermenilerin zorunlu göç kararının hemen ardından, 28 Mayıs 1915 tarihinde vilayetlere gönderilen talimatnameyle, göçe tabi tutulanların hangi şartlarda ve nasıl bir uygulamayla nakledilecekleri belirlenmiştir. Osmanlıca olan ve onbeş maddelik bu talimatnamenin maddelerinin tümü, önemi dolayısıyla, tarafımızdan belli ölçüde sadeleştirilerek aşağıda verilmiştir⁸³:

"Savaş ve olağanüstü siyasi zaruret dolayısıyla başka bölgelere nakilleri gerçekleştirilen Ermenilerin yerleştirilmeleri, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının temini hakkında talimatname.

Gizlidir

Madde 1- Nakli gereken halkın sevk edilmeleri, o bölgedeki devlet memurlarınca yerine getirilecektir.

Madde 2- Nakledilecek Ermeniler, bütün kıymetli taşınabilirlerini ve hayvanlarını birlikte götürebileceklerdir.

⁸² BOA, DH, ŞFR. No. 55/292.

⁸³ Vilâyetlere yollanan talimatname için bkz. TTK Arşivi, NP. D : 1, B : 6-3. Ayr. bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, Cilt I, s. 428, 430-431.

Madde 3- İskân bölgelerine sevk edilen Ermenilerin, yolculukları sırasında, can ve mallarının korunması, yiyeceklerinin ve rahatlarının sağlanması, yolları üzerinde bulunan vilâyet görevlilerine aittir. Bu konudaki herhangi bir gecikme ve ihmalden her kademedeki devlet görevlileri sorumludur.

Madde 4- İskân bölgelerine varan Ermeniler, durum ve şartlara göre, ya bireysel olarak mevcut köy ve kasabalara eklenecek evlere veya hükûmet tarafından belirlenecek köylere yerleştirileceklerdir. Yeni kurulacak köylerin sağlığa zararlı olmayacak ve ziraat yapılabilecek yerlerde kurulmasına bilhassa dikkat edilecektir.

Madde 5- İskân bölgelerinde, şayet köy kurulması için boş veya boşaltılmış devlet arazisi bulunamazsa, devlete ait çiftlik ve köyler bunun için tahsis edilecektir.

Madde 6- Ermenilerin yerleştirilecekleri köyler ve kasabalar ile yeniden kurulacak köylerin sınırlarının, Bağdat demiryoluna yirmibeş kilometre uzakta bulunması şarttır.

Madde 7- İlâve suretiyle köy ve kasabalara yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köyde iskân edilenlerin nüfus kayıtlarına esas olacak şekilde, her bir ailenin ismi, tanındıkları lakapları, hangi sanata sahip oldukları, iskân bölgesine ne zaman geldikleri, ayırt edilmeksizin bütün bireyleri tek tek kaydedilerek defter haline getirilecektir.

Madde 8- Kararlaştırılan yerleşim bölgesine ulaşan bir kimsenin, bağlı bulunduğu komisyonun bilgisi olmaksızın ve devletin güvenlik güçlerinden belge almaksızın başka bölgelere gitmesi yasaktır.

Madde 9- Kararlaştırılan bölgelere ulaşan ahalinin, yerleştirilinceye kadar yiyecek ve içeceklerinin temini, muhtaç durumda bulunanların evlerinin yapılması, muhacirin tahsisatından karşılanmak üzere kesin olarak hükûmetce yerine getirilecektir.

Madde 10- Yiyecek-içeceklerinin temini, yerleştirilmeleri ve bununla ilgili uygulamalar ile halkın sıhhati konusunda

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

itina gösterilmesi, ayrıca sevk edildikleri için gönüllerinin hoş tutulması, buldukları bölgenin en üst düzeydeki idarecileri başta olmak üzere Muhacirin Komisyonu'na aittir. Muhacirin Komisyonu bulunmayan yerlerde kuralına uygun olarak kurulacaktır.

Madde 11- Yiyecek-içecek ve yerleştirme işlerinin aksatılmadan yerine getirilmesi için gerekli memurların tayini valilere aittir.

Madde 12- Yerleştirilen her aileye, ekonomik durumu ve ihtiyacı göz önüne alınarak yeterli miktarda toprak verilecektir.

Madde 13- Arazinin niteliği ve tahsisi işleri muhacirin komisyonu tarafından yerine getirilecektir.

Madde 14- Tahsis edilen arazinin sınırı ve kaç dönüm olacağı belirlenecek ve sahibine geçici tahsis belgesi ile verilecek, daha sonra tapu ve emlak işlerine esas teşkil edecek şekilde düzenli olarak deftere kaydedilecektir.

Madde 15- Ziraat yapan veya sanat sahibi olan ihtiyaç sahiplerine, belli miktarda sermaye veyahut alet-edevat verilecektir”.

Yukarıda görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, sevk ve iskân işlerinin doğru olarak yürütülmesi için teferruatlı bir önlem paketi hazırlamıştı. Ayrıca sevk edileceklerin geride bıraktıkları emlakları için de yine geniş bir talimatname göndermiştir. Bu talimatnamenin belli başlı maddeleri ise aşağıda verilmiştir⁸⁴:

1- Başka bölgelere nakledilen Ermenilerin geride bıraktıkları emlak ve arazilerinin idaresi emlak-ı metrûke komisyonlarına verilmiştir.

2- Köy ve kasabaların tahliyesinden sonra, nakledilen ahaliye ait binalar ve içindeki eşyalar, idare komisyonunca derhal mühürlenecek ve muhafaza altına alınacaktır.

⁸⁴ Bu talimatnamenin orijinali için bkz. TTK Arşivi, NP. D : 1, B : 1. Ayr. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, I, s. 433-438.

TEHCİR SÜRECİ

3- Muhafaza altına alınan eşya, cins, miktar ve kıymetleri tespit edilerek sahipleri adına emniyetli depolarda muhafaza edilecektir.

4- Sahibi belli olmayan eşya köy adına muhafaza olunacaktır.

5- Durmakla bozulması muhtemel eşya ile hayvanlar, müzayede komisyonlarınca satılacak ve bedeli sahibi adına mal sandıklarına verilecektir. Sahibi belli olmayan satılan eşyanın bedeli köy veya kasaba adına mal sandıklarında muhafaza olunacaktır.

6- Kiliselerdeki eşya ve resimler ve Kitab-ı Mukaddes defterlere kaydedilecek ve kilisenin bulunduğu köy halkının iskân edildiği mahalle hükûmet tarafından ulaştırılacaktır.

7- Emlâk ve arazilerden elde edilecek mahsul, müzayede ile satılarak sahipleri adına mal sandıklarında muhafaza altına alınacaktır.

8- Sahipleri tarafından nakledilmeden önce, vekâlet suretiyle başkasına bırakılan emlâk için herhangi bir işlem yapılmayacaktır.

9- Köylerde mevcut binaların ve eşyaların muhafazasından o köye yerleştirilen muhacirler müteselsilen sorumludur.

10- Dükkân, han, fabrika, hamam vb. gelir getirecek ve muhacir yerleştirilmeye elverişli olmayan binalar, idare komisyonlarınca kurulacak heyetler aracılığıyla müzayedeyle satılacaktır.

11- Emvâl-ı Metrûke İdare Komisyonları üyeleri, tayin edildikleri bölgedeki mevcut emlak ve arazinin idaresi, muhafazası ile hesap işlerinden sorumludur.

Osmanlı Devleti'nin vilâyetlere yolladığı talimatnameler dışında daha sonraları da, sevk edilenlerle ilgili bazı açıklayıcı yazılar gönderdiği dikkati çekiyor. Meselâ 29 Ağustos 1915 tarihinde vilâyetlere gönderdiği şifre telgrafta zorunlu göç ve sebebi şu şekilde açıklanmaktadır (BELGE 9)⁸⁵:

⁸⁵ BOA, DH. ŞFR., No. 55/292.

"Ermenilerin buldukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntikalara sevklerinden hükûmetçe takib edilen gaye, bu unsurun hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan Hükûmeti teşkili hakkındaki milli emellerini takib edemeyecek bir hale getirilmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkîyat esnasında kabilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. (...) Daha önce de tebliğ edildiği gibi asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi hükûmetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanlara veya bu gibi saldırılara önayak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanuni tedbir alınmalı ve bu gibiler derhal azledilerek Divan-ı Harblere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilâyet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır".

Yukarıdaki telgraf metni, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri imha kastıyla nakletmediğini, can ve mallarının korunmasını, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanmasını, asker aileleriyle sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin "kesin olarak" sevk edilmeyeceğini valilere bildirmek suretiyle meşru müdafaa hakkını kullandığını gösteriyor. Esasen sevk ve iskân kararının geçici olduğunu, Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra, yani 18 Aralık 1918'de, Ermeniler için geri dönüş izninin verilmiş olması da ortaya koyuyor. Zira, çıkarılan kararnameyle evlerine dönen Ermenilere tüm emlâkinin iadesi⁸⁶, İslâmiyet'i kabul etmiş olanların istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri, yetimhanelerde ve zengin aileler yanında bulunan çocukların aileleri ve yakınlarına teslimi, sevk ve iskândan kastın, "bu unsurun hükûmet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını önlemek ve bir Ermenistan teşkili hakkındaki emellerine..." engel olmak olduğunu gösteriyor (BELGE 10/1-3)⁸⁷.

⁸⁶ Geri dönenlerin emlâklarının iade edildiğine dair Osmanlı Arşivi'nde pek çok belge bulunmaktadır. Bunun için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, Devlet Arşivleri yay., Ankara 1995, s. 218, 222, Belge 244, 249.

⁸⁷ BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 341055.

KİMLER NAKLEDİLDİ?

Propaganda kitaplarında, bütün Ermenilerin, sadece Ermeni ırkına mensup oldukları için tehcir edildiği, dolayısıyla bunun bir etnik temizlik sayılacağı iddia edilmektedir. Muhtemeldir ki iddia sahipleri, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri buldukları yerlerden sevk ve iskân kararı aldığı ilk günlerdeki bazı gayri resmi beyanlara göre bir değerlendirmede bulunmaktadırlar. Halbuki, hem Osmanlı arşiv belgelerinde, hem de konsolos raporlarındaki bilgiler bu iddiada bulunanları yalanlamaktadır. 27 Mayıs 1915 tarihinde Ankara Vilâyeti'ne gönderilen gizli şifrede "*Ermeniler hakkında hükûmetçe alınan tedbirler, sırf memleketin âsâyış ve inziyatını temin ve muhafaza mecburiyetine müstenittir. Ermeni unsuruna karşı hükûmetin imhakâr bir siyaset takip etmediği, şimdilik tarafsız bir vaziyette kaldıkları görülen Katolik ve Protestanlara dokunmamış olması göstermektedir...*" denilmektedir⁸⁸. Keza daha sonraki talimatnamelerde ve uygulamalarda, kimlerin sevk edileceği, kimlerin edilmeyeceği ayrıntılı olarak vilâyetlere bildirilmiş ve bu talimatlara göre işlem yapılması istenmiştir⁸⁹. Osmanlı arşivlerindeki birçok belgeden anlaşıldığına göre, uygulama bu talimatlar çerçevesinde olmuş, kimsesiz kadın ve çocuklar, yaşlılar, sanatkârlar, ordu görevlileriyle komitelere üye olmayan Protestan ve Katolik mezhebi mensupları daha önce de belirtildiği üzere sevk edilmemiştir. Bu durumla ilgili olarak Amerikan arşivinde mevcut bir belgede Adana, Haçin, Maraş, Zeytun, Antep, Urfa gibi şehirlerde oturan Ermenilerin ne kadar nüfusa sahip olduğu, bu nüfusun ne kadarının sevk edildiği, kayıpların miktarı, ne kadar Ermeni'nin sevk edilmediği gibi hususlar istatistiki olarak gösterilmiştir. Buradan nüfusun ta-

⁸⁸ BOA, DH. ŞFR., nr. 53/4. Ayr. bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 56.

⁸⁹ Osmanlı arşiv belgelerine göre tehcir için bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 74-76.

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

mamının tehcir edilmediği ve ayrıca 1919 yılı itibariyle sevk edilenlerin büyük kısmının da geri döndüğü anlaşılmaktadır (Bkz. TABLO-I)⁹⁰. Bu geri dönenler, geri dönüş kararname sinin uygulanıp uygulanmadığının da ciddi bir kanıtını oluşturmaktadır.

Öte yandan İstanbul ve Batı Anadolu şehirlerindeki Ermenilerden ise, örgüt üyeleri hariç tamamının tehcir dışı tutulduğu gözlenmektedir. İç Anadolu ve Doğu Anadolu Ermenilerinden ise, devlet görevinde bulunanlar (doktorlar ve orduda görevli olanlar), yaşlılar, hastalar, çocuklar, Protestan ve Katolik mezhebi mensupları ile örgütle alâkası olmayan esnaf Ermeniler tehcir edilmemiştir⁹¹. Tehcir kapsamı dışında kalanlar hakkında bir rapor yazan Almanya'nın Halep konsolosu, "*Batı Anadolu'da 27.200, İstanbul ve Edirne'de 164.000, Suriye, Filistin ve Bağdat'ta 13.500 olmak üzere toplam 204.700 kişinin sürgünden muaf tutulduğunu*" bildirmektedir⁹². Ermeni Abeghian ise "*İstanbul ve İzmir Ermenilerinin tehcirin çilesinden uzak kaldığını, sadece entelektüeller, yani kamuoyunda tanınan Ermenilerin şair, yazar, öğretmen, din adamları, doktor, avukat vs.nin sürgün edildiğini ve yollarda öldürüldüğünü...*" yazmaktadır⁹³. Abeghian'ın bu beyanında yer verdiği şahsiyetler, muhtemelen komitelere üye olan veya doğrudan komiteye sempati duyan kimseler olmalıdır. Zira ordu içindeki doktorların ve asker ailelerin sevk edilmediği, sanatkârlardan ihtiyaç nispetinde alıkonulduğu Osmanlı belgelerinde yer almaktadır. Josef Marquart adlı bir İsviçreli ise, tehcirden geri kalan Ermeni nüfusu hakkında 350-450.000 rakamını tahmin ettiğini bildiriyor⁹⁴. Gö-

⁹⁰ US ARCHİVES NARA 860 J.584.

⁹¹ BOA, DH. ŞFR, nr. 55/18. Ayr. bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 63.

⁹² Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 94'ten Denkschrift der Delegation des armenischen Nationalrats über die Lage der Armenier, Als Manuskript gedruckt, s. 11. (Lepsius'tan almuş. Bericht über.)

⁹³ Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 94.

⁹⁴ *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin 1920, s. 79.

TEHCİR SÜRECİ

	1915-1920	REPUTATION	1915	Number	Deported	Lost in	Deportation	Number not	Deported	Mr. Hat'd	from	Deportation	at home 1915	No. Gathered	in different	places.	No. from	other places	No. in 1920.	Lost after	return from	exile	Total Number
Manisa	28000	17000	8000	8000	13000	20000	20000	20000	20000	13000	13000	20000	20000	18000	18000	20000	20000	20000	50000	200	200	200	5200
36 Villages	48700	56000	25000	13700	20000	22700	22700	18000	18000	18000	18000	18000	18000	18000	18000	18000	18000	18000	18000	551	551	551	23550
Kaçin	27000	25000	13000	2000	10300	18000	18000	2000	2000	10300	10300	18000	18000	2500	2500	1000	1000	1000	9000	14500	14500	14500	14500
6 Villages	4690	4690	3250	1430	1900	1900	1900	430	430	430	430	430	430	430	430	430	430	430	3250	3250	3250	3250	3250
Marah	30000	19000	11000	11000	6000	19000	19000	11000	11000	6000	6000	19000	19000	3000	3000	11000	11000	11000	23000	23000	23000	23000	23000
17 Villages	8810	8810	5920	2890	2890	2890	2890	390	390	390	390	2890	2890	390	390	390	390	390	1767	1767	1767	1767	7627
Zaitcan	10000	10000	8800	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	200	200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200	1200
54 Villages	21000	23000	1990	1010	1010	500	500	500	500	500	500	500	500	54	54	20044	20044	20044	20044	20044	20044	20044	20044
Total	195190	160490	93460	34700	67050	81900	19830	34500	100500	13525	106985	106985	106985	106985	106985	106985	106985	106985	106985	106985	106985	106985	106985
Manisa	30000	12000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000
Villages	10000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000
Uzla	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000
Villages	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
Alayunt	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000	20000
Eskele	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000
Villages	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000	10000

TABLE-I
(US ARCHIVES NARA, 860 J.01/341)

SÜRGÜNDE SOYKIRIMA

çe tabi tutulanlardan bir çoğu araba bile işlemeyen Anadolu yollarında, ordunun nakil vasıtalarına şiddetle ihtiyaç duyduğu bir sırada, imkânların elverdiği ölçüde arabalarla, hayvanlarla, nehirlere yakın olanlar ise "şahtur" denilen nehir vasıtalarıyla sevk edilmiş, İç ve Doğu Anadolu'dakilerin önemli bir kısmı da trenlerle nakledilmiştir⁹⁵. Bu tür vasıtaların temin edilemediği yerlerde ise yaya olarak gönderilmişlerdir⁹⁶.

Bizzat sevkıyat güzergâhında görev yapan ve tehcir hareketini izleyen Amerika'nın Mersin konsolosu Edwart I. Nathan, 11 Eylül 1915 tarihli raporunda⁹⁷, 30 Ağustos 1915 tarih ve 478 numaralı gönderiyi yazdıktan sonra, kuzeyden buraya daha binlerce Ermeni ulaştığını ve Halep bölgesine transfer edildiğini belirtmektedir. Nathan, Morgenthau'ya gönderdiği rapora, Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün güzergâhların Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden çektikleri zahmet ve sefalet karşılık hükûmetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu da eklemiştir (Bkz. BELGE 11)⁹⁸. Nathan tarafından anlatılan bu durum, hem Amerika Birleşik Devletleri Halep Konsolosu Jackson'ın Büyükelçi Morgenthau'a gönderdiği 8 Şubat 1916 tarihli raporda, hem de Fransız arşiv belgelerinde, "500 bin Ermeni'nin Suriye'deki iskân bölgelerine vardıkları" şeklinde ifade edilmektedir⁹⁹.

⁹⁵ Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 57-58.

⁹⁶ Anadolu yollarının durumu hakkında Suriye Ordusu komutanlığına atanan Cemal Paşa çok ilginç bilgiler vermektedir (Bkz. *Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, yay. Alpay Kabacalı, İstanbul 2001, s. 175-176).

⁹⁷ US ARCHIVES NARA 867.4016/193: Copy no: 484. Ayr.bkz. Ara Sarafian, *United States official Documents on the Armenian Genocide*, Vol II, The Peripheries, Watertown, Massachusetts 1994, s. 87-88.

⁹⁸ Nathan'm, Amerika büyükelçiliğine gönderdiği 478 numaralı raporu, Osmanlı yetkililerince gizlice elde edilmiştir (Bkz. BOA, DH, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13).

⁹⁹ Bkz. Turquie / Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915).

NE KADAR ERMENİ SEVK EDİLMİŞTİR?

Bugün Ermeni diasporasının veya onlara yakın kimsele-
rin yayınlarında bir milyon Ermeni'nin Osmanlı Devleti ta-
rafından tehcir edildiği ileri sürülmektedir. İddia sahipleri-
nin dayandıkları kaynak, o sırada Anadolu'da tehcir bölge-
si dışında görev yapan ve ülkelerine propagandaya dayalı
bilgiler gönderen bazı konsoloslar ve misyonerlerdir. Bu
konsolos ve misyonerlerin raporlarında bir şey dikkati çe-
kiyor ki, o da verilen bilgilerin çok azının kendi müşahede-
leri olduğu, çoğunun ise "duyumlara" dayandığıdır. Bu se-
beple olsa gerek, bu raporların bazılarında, bir milyon Er-
meni'nin sürgün edildiği kaydediliyor.

Oysa ki Osmanlı arşiv kayıtlarında, tehcir kapsamında
olan Ermenilerin sayısı 450.000 civarında verilmektedir. Bu
sayı Zenop Bezciyan ve Boghos Nubar Paşa tarafından da
doğrulanmaktadır. Bulgar Başpiskoposu Chévont Touri-
an'ın Ermeni delegasyonu başkanı olan Boghos Nubar Pa-
şa'ya, 25 Ağustos 1915 tarihinde gönderdiği yazıda, öldürü-
len, kaybolan, zorla Müslüman yapılan ve çeşitli şehirler-
den sürgüne yollanan Ermenilerin Ermenistan'daki ve Kü-
çük Asya'daki sayısının 500 bin olduğunu bildirirken¹⁰⁰,
Boghos Nubar Paşa, savaşın bittiği, Osmanlı Devleti'nin ye-
nildiği için artık propagandaya eskisi kadar ihtiyaç kalma-
dığı bir tarihte, 11 Aralık 1918'de Fransa Dışişleri Bakanı M.
Gout'a gönderdiği raporunda, Kafkasya ve İran dahil Er-
meni sürgünlerinin toplam sayısını 600-700.000 olarak ver-
mektedir ki, bunların içinden kendiliğinden göç eden 290
bin Kafkas ve İran göçmenleri hariç tutulacak olursa, zo-
runlu olarak göç ettirilenlerin sayısı 400 binin biraz üzerine
çıkıyor (Bkz. BELGE 12)¹⁰¹. Aynı şekilde 25 Kasım 1915'te

¹⁰⁰ Bu yazıda sürgünlerin toplam sayısı, her şehirden gönderilenler belirtil-
mek suretiyle 815.800 olarak verilmişken, bu liste karalanmış ve altına el yazısı
ile 500 bin rakamı yazılmıştır (Turquie /Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-
Décembre 1915'den naklen Dilan, *Aynı Eser*, II, s. XLII, Belge 238-240).

¹⁰¹ Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous
Série Arménie, Vol. 2, folio 47'den naklen bkz. Bilâl Şimşir, *Les Déportés de Mal-
te et les Allégations Armeniennes*, Ankara 1998, s. 49.

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

Konya'dan Wilfred M. Post'dan W. Peet'e gönderilen mektupta da¹⁰² "...Demiryolu çalışanlarının bildirdiğine ve başka kaynaklara göre Pozantı'dan 500.000 sürgün geçiş yaptı" deniliyor. Henry Morgenthau hatıratında bu 500 bin rakamını, Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan'la olan görüşmesinden şöyle aktarıyor: "Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşımışlar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor'daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırđım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile.... Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı"¹⁰³.

Yine Fransa'nın Halep eski konsolosu M. Guys, 11 Eylül 1915 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye gönderdiği raporunda, "...taşrada 700 bin Ermeni'nin sürgüne hedef olduğunu, 400 bininin bundan kurtulduğunu..." bildirmesi, hemen bütün bu türden bilgilerin birbirini tamamladığını gösteriyor¹⁰⁴. Yarıdaki farklı kimselerin ifadelerinde olduğu gibi, Osmanlıların verdikleri rakamlar da zorunlu göçe tabi tutulanların sayısını, önceden de belirtildiği üzere, buna yakın göstermektedir¹⁰⁵.

Üçüncü çizelgedeki nakledilen nüfusa daha sonra Adana'daki kalan nüfus da dahil olmuştur. 27 Nisan 2005 tarihli *Hürriyet Gazetesi*'nde Sayın Murat Bardakçı tarafından yayınlanan ve Talat Paşa'ya ait olduğu varsayılarak "Talât Paşa'nın Kara Kaplı Defteri" başlığı ile kaleme alınan yazıda, 924.158 Ermeni'nin "tehcir edildiği" ifade edilmiştir. Halbuki söz konusu belgelerde "sevk ve iskân" edilenlerin Su-

¹⁰² US ARCHIVES NARA 867.4016/251'den naklen *Sürgün ve Göç*, s. 72.

¹⁰³ Bkz. Heath W. Lowry, *Aynı Eser*, s. 47-48.

¹⁰⁴ Bunun için bkz *Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie/Vol. 903'den Dilan, Aynı Eser*, VI, s. XIII, belge 68.

¹⁰⁵ Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 74-77.

TEHCİR SÜRECİ

Şehirler	1914Osm. nüfusu	ATASE ¹⁰⁶	Sevk edilen ¹⁰⁷	Kalan
Adana	57.686	-	14.000	15-16.000
Ankara	53.957	-	21.236	733
Antalya	630	-	-	-
Aydın	20.766	-	250	-
Beyrut	5.288	-	-	-
Birecik	-	-	1.200	-
Bitlis	119.132	20.000	-	-
Bolu	2.972	-	-	-
Bursa	61.191	-	-	-
Çanakkale	2.541	-	-	-
Canik	28.576	26.374	-	-
Çatalca	842	-	-	-
Diyarbakır	73.226	-	20.000	-
Dört Yol	-	-	9.000	-
Edirne	19.888	-	-	-
Erzurum	136.618	120.000	5.500	-
Eskişehir	8.807	-	7.000	-
Giresun	-	-	328	-
Görece	-	-	250	-
Halep	49.486	-	26.064	-
Haymana	-	-	60	-
İçel	341	-	-	-

¹⁰⁶ ATASE Arşivince yayınlanan vilâyetlerden sevk olunan nüfusu göstermektedir(Bkz. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, I, s. 439-456).

¹⁰⁷ Her yerleşim alanlarından merkeze gönderilen sevk edilen nüfusla ilgili belgelerden çıkarılmıştır. Bu kısım ile ilgili arşiv belgeleri için bkz. Hala-çoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler, s. 74-77.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

İstanbul	84.093	-	-	-
İzmir	-	-	256	-
İzmit	57.789	50.000	58.000	-
Kal'acık	-	-	257	-
Karahisarı sahip	7.448	-	5.769	2.222
Karesi	8.704	-	-	-
Kastamonu	8.959	-	-	-
Kayseri	52.192	-	45.036	4.911
Keskin	-	-	1.169	-
Kırşehir	-	-	747	-
Konya	13.225	-	1.990	-
Kudüs	3.043	-	-	-
Kütahya	4.548	-	1.400	-
Mamuretül -aziz	87.864	-	51.000	4.000
Maraş	38.433	27.101	-	8.845
Menteşe	12	-	-	-
Nallıhan	-	-	479	-
Niğde	5.705	-	-	-
Ordu	-	-	36	-
Perşembe	-	-	390	-
Sivas	151.674	141.592	136.084	6.055
Sungurlu	-	-	576	-
Suriye	2.533	-	-	-
Sürmene	-	-	290	-
Tirebolu	-	-	45	-
Trabzon	40.237	28.000	3.400	-

TEHCİR SÜRECİ

Ulubey	-	-	30	-
Urfa	18.370	-	-	-
Van	67.792	-	-	-
Yozgat	-	-	10.916	-
Zor	283	-	-	-
TOPLAM	1.294.851	413.067	422.758	42.766

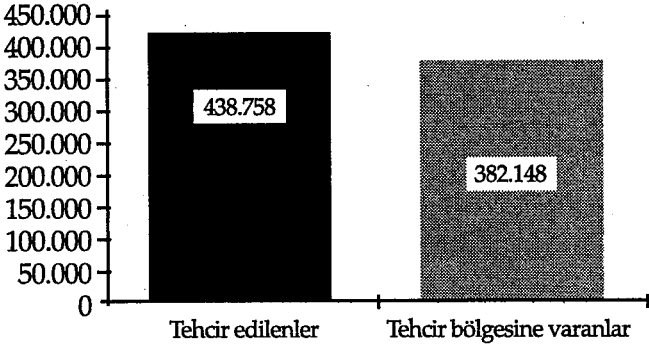
riye'ye veya yurtdışına gönderildiğine dair bir kayıt yoktur ve dolayısıyla verilen bilgi yalnızca Suriye'ye tehcir gibi algılanarak yanlış şekilde değerlendirilmiştir. Nitekim bu evrakın ekleri incelenecek olursa, Ermenilerden bir çoğunun buldukları kasabalardan komşu kasabalara nakledilenler olduğu görülüyor. Bu listelerde, göç ettirilmeyenlerle başka şehir ve kasabalardan gelenler ve başka mahallere gidenler bir cetvel halinde sunulmuştur. Kalanlarla gidenler toplandığında elde edilen rakam, 1914 nüfus sayımı sonuçlarından yaklaşık üçte bir oranında daha fazla çıkmaktadır. Bütün bunlardan ayrı olarak bu evrakın Talat Paşa'ya ait olmadığı Sayın Bardakçı tarafından daha sonra açıklanmıştır¹⁰⁸. Ayrıca evrakta tarih bulunmadığı gibi, aynı belgelerin ATASE tarafından yayınlanan *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918* adlı eserde de yer aldığı belirtilmelidir. Aynı kalemnden çıkmış ve aynı yazı karakterinde olan bu belgede, kütüğe kayıtlı nüfus 987.569, sevk edilenlerin sayısı da 413.067 olarak verilmiştir¹⁰⁹. Tehcir edilenlerle ilgili Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ise tarafımdan incelenmiş olup, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler* (Ankara 2001) adıyla yayımlanmış bulunduğum eserde geniş biçimde aktarılmıştır. Buna göre tehcir edilen ve yerlerine varan nüfus aşağıdaki grafikte görüldüğü gibidir:

¹⁰⁸ Söz konusu evrakın kopyalarını tarafıma göndermek lütfunda bulunmasından dolayı Sayın Bardakçı'ya teşekkür ediyorum.

¹⁰⁹ Bkz. Cilt I, Ankara 2005, s. 439-456.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

Tehcire tâbi tutulan nüfus

Yukarıda sayıları verilen, zorunlu göçe tabi tutulanlarla iskân yerlerine ulaşanlar arasındaki fark, tehcir uygulamasının Şubat 1916 tarihi itibariyle durdurulması sebebiyle, henüz yollarda sevk için bekletilen göçmenlerin buldukları vilâyetlere yerleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim tehcirin sona erdiğine dair vilâyetlere gönderilen emirlerde, sevk edilmemiş Ermenilerin buldukları yerlerde yerleştirmeleri için talimat verilmiştir. Bu arada yollarda, yaklaşık 30-40 bin civarında göçmenin hastalıktan, 7-8 bin kişinin de eşkıya saldırısından hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır.

American Committee for Armenian and Syrian Relief'in, 13 Eylül 1917'de yayınladığı beyannamede, Kafkasya'da 350.000, Suriye'de 1.200.000, Anadolu'da 500.000, İran'da 90.000 olmak üzere toplam 2.140.000 yardıma muhtaç insan bulunduğu beyan edilmektedir. Buna göre, Suriye'deki yardıma muhtaç olanların büyük kısmının Ermeni olması tabiidir ki, 1917'ye ait verilen bu rakamlar doğruysa, Birinci Savaş öncesine ait nüfus istatistiklerinin çok üzerinde bir Ermeni nüfusu ortaya çıkıyor. Üstelik beyannamede, bu rakamlara Mısır ve Güney Mezopotamya'daki göçmenlerin dahil edilmediğinin de ifade edildiğini belirtmeliyiz¹¹⁰. Ni-

¹¹⁰ Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919.

tekim, Suriye'ye tehcir edilen yaklaşık 500 bin kişinin yanı sıra, Doğu Anadolu'da devam eden Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla, çeşitli kaynaklara göre, savaş alanından Kafkasya'ya kendiliğinden göç ettiği belirtilen 250 ilâ 450 bin arasında Ermeni'den daha bahsedilmektedir. Nitekim Rus ordusunun Erzurum ve çevresini işgal ettiği sıralarda, tehcir uygulamasına rağmen çok sayıda Ermeni'nin zorunlu göçe tabi tutulmadığı ve bunların Ruslar tarafından Kafkasya'ya götürüldüğü, İngiltere'nin Batum Konsolosu P. Stevens'in 25 Şubat 1916 tarihli Londra'ya gönderdiği raporda yer almaktadır¹¹¹. Dolayısıyla kendiliğinden Kafkasya'ya göç edenlerle, Suriye bölgesine sürgün edilenlerden ayrı olarak, Anadolu içinde oturdukları kasabadan, yine aynı yöredeki başka bir kasabaya yerleri değiştirilenlerin toplamı yaklaşık yüzbin civarındadır. Öte yandan çeşitli Türk ve Batılı kaynaklarda, Anadolu dışına çıkarılmayanların sayısının 400 bin civarında gösterilmesine karşılık, taşrada sürgüne uğrayanların 700 bin olduğu¹¹², bazı Ermenilerin de savaşın hemen öncesinde ve savaşın başlamasını müteakip bir yolunu bularak değişik ülkelere göç ettikleri görülüyor. Meselâ 1899'dan 1914 yılına kadar ABD'ye giden 51.950 Ermeni göçmenden ayrı olarak Kafkasya'ya kendiliklerinden göç eden Ermenilerin ulaştığı rakamlar, bu konuyu araştıranlar tarafından kesinlikle dikkate alınmak durumundadır¹¹³. Yukarıda sürgüne uğrayanlarla ilgili olarak verilen 700 bin rakamına Kafkasya'ya kendiliklerinden savaş nedeniyle göç edenlerin de dahil edilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Bu itibarla, çeşitli tarihler itibariyle Kafkasya'ya gerçekleştiği belirlenen Ermeni göçlerini dikkate almak yerinde olacaktır:

¹¹¹ Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 84-85.

¹¹² Bunun için bkz. Fransa'nın Emekli Halep Konsolosu M. Guys'un Fransa Dışişleri Bakanı M. Delcassé'ye raporu (*Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie*/Vol. 903'den Dilan, *Aynı Eser*, VI, s. XIII, belge 68).

¹¹³ *Sürgün ve Göç*, s. 51.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

Rev. Harold Buxton	1915	250.000
G. C. Reynolds	1917	250.000
J.L. Barton	1917	350.000
Richard Hovannisian	1918	500.000
Avetis Aharonian	1919	400-500.000
Ermenistan Göçmenler Bakanlığı	1919	324.247
Armenag S. Baronigian	1920	570.000
Near East Relief	1920	350.000
General J. Bagratouni	1921	350.000
Ermeni Delegasyonu	1923	500.000
Joseph C. Crew	1923	450.000
Firidtof Nansen	1925	420.000

SURİYE'YE YOLCULUK

Suriye'ye zorunlu olarak iskân ettirilen Ermenilerle ilgili olarak konsolos raporlarında farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı, çoğu misyonerlerden aldıkları duyumlara dayanarak bir milyon Ermeni'nin nakledildiğini, bunların birçoğunun yollarda açlıktan ve hastalıktan öldüğünü bildirirken¹¹⁴, fahri konsolos Greg Young gibi bazıları da, Suriye valisinin izniyle kampları dolaşmış ve sevk edilenlerle ilgili bizzat şahit olduğu olayları rapor etmiştir. Bu raporunda Young, kamplarda hastahaneler kurulmuş olduğunu ve hasta Ermenilerin tedavi edildiğini yazmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarında, Mezopotamya'ya zorunlu iskâna tabi tutulan Ermeniler için, devlet tarafından ev-

¹¹⁴ Meselâ Harput Amerikan konsolosu Leslie Davis, bir milyon Ermeninin nakledildiğini ve bunlardan ancak % 15'inin iskân sahalarna vardıklarını bildirmektedir (Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 70-71).

TEHCİR SÜRECİ

ler inşa edilmesi ve ziraat yapabilecekleri yerlere yerleştirilmeleri, sanat sahibi olanlara alet-edevat ve sermaye verilmesi gibi bilgiler bulunmaktadır¹¹⁵. Nitekim Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan'ın, Amerika büyükelçisi Henry Morgenthau'a, yarım milyon Ermeni'nin Suriye ve Şehr-i Zor'da yerleştiklerini, işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başladıklarını bildirmesi, Osmanlı belgelerinde yer alan tebliğin bir anlamda uygulandığını teyid etmektedir. Hatta Morgenthau'a Bezciyan'ın kendisine kampların listesini verdiğini ifade etmektedir¹¹⁶. Amerika'nın Halep Konsolosu Jackson ise, Suriye ve Şehr-i Zor'a geldiğini belirttiği 500 bin göçmenden 486 binine Halep'te oluşturdukları iki yardım kuruluşu aracılığıyla yardım edildiğini, Şam'da da bir yardım merkezi kurmak istediklerini ve başına da rahip Vahran Tahmizian'ın getirileceğini 8 Şubat 1916 tarihinde büyükelçi Henry Morgenthau'a gönderdiği raporunda bildirmektedir (Bkz. BELGE 13)¹¹⁷. Bu raporda verilen rakamlar, tehcir uygulamasının henüz sona erdiği Şubat 1916 tarihini taşıması nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Zira Ermenilerin katliam iddiaları, tehcirin yapıldığı Mayıs-Aralık 1915 tarihine odaklanmaktadır. Jackson'ın Suriye'ye geldiğini belirttiği Ermeni göçmenlerin sayısı Dr. J. K. Marden tarafından da teyit edilmektedir¹¹⁸. Keza yukarıda (s. 61-62) belirtildiği üzere Fransızlar da sürgünlerin toplam sayısını 500 bin olarak vermiştir.

Suriye'ye nakledilen Ermenilerden bazıları, bir yolunu bularak Mısır'a, bir miktarı da deniz yoluyla Amerika ve diğer ülkelere göç etmişlerdir. Suriye ve Kafkasya'daki göç-

¹¹⁵ Bkz. Geride s. 53-54.

¹¹⁶ Heath W. Lowry, *Aynı Eser*, s. 47-48.

¹¹⁷ US ARCHIVES State Department Record Group 59, 867.48/271. Ayr. bkz. Ara Sarafyan, *Aynı Eser*, I, s. 112-113 (Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 74-75).

¹¹⁸ RG 84 Box 19, No: 414. J.B. Jackson'dan Mr. L. R. Fowle'a, 14 Haziran 1917.

menlerden büyük kısmının ise, savaşın bitiminden sonra 18 Aralık 1918'de, hükûmet tarafından çıkarılan bir kanunla¹¹⁹, tüm geri dönüş masrafları ve ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmak, bazı vergilerden muaf tutulmak, emvâl-i met-rûke depolarından resmi dairelere nakledilen eşya ile ev ve arazilerine muhacir yerleşmiş olsa dahi kendilerine iade edilmek, dönüş sonrasında 20 güne kadar işleri sağlanmak, yetim ve kimsesiz çocukların aileleri veya akrabaları bulunarak onlara teslim edilmek, din değiştirenlerin eski dinlerine dönmelerine müsaade etmek suretiyle geri dönüşlerine izin verilmiştir. Alınan karar gereğince, sadece dönmek isteyenler dönecek, diğerleri zorlanmayacaktı.

Bununla ilgili olarak Ermeni Patrikhanesi'nin hazırladığı bir çizelge Amerikan arşivinde bulunmaktadır (Bkz. BELGE 14)¹²⁰. Bu belgede toplam 644.900 kişinin evlerine döndüğü veya Osmanlı coğrafyasında yaşadıkları belirtilmektedir. Bu konuda kısıtlı da olsa Osmanlı Arşivi'nde bu konuda yeterince aydınlatıcı belgeler bulunmakta olup, dönenlerin sayıları ve dönenlere yapılacak yardımlarla ilgili talimatlar vilâyetlere yollanmıştır¹²¹. Meselâ 20 Mart 1919 tarihli bir belgeye göre, 232.679 Ermeni ve Rum'un geri döndükleri, evlerinin, mallarının ve resmi dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyalarının iade edildiği yer almaktadır¹²². Hatta bazı kimselere uğradıkları zarara karşılık tazminat ödenmiştir. Buna benzer bir istatistik de İngiltere Karadeniz Ordusu İstihbarat biriminin Savaş Kabinesi'ne sunduğu raporda yer almaktadır. İngiliz Arşivi'nde bulunan bu belgede, Anadolu'daki bazı şehirlerin 1914 nüfusu ile, aynı şehirlerin 1919 nüfusları bir cetvel halinde sunulmuş-

¹¹⁹ Bu kanunun çerçevesinde, geri dönüş esnasında dikkat edilecek hususlar da belirlenmiştir (Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, s. 182-202, Belge 214-263).

¹²⁰ RG 84 Box 19, No: 414. J.B. Jackson'dan Mr. L. R. Fowle'a, 14 Haziran 1917.

¹²¹ Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, s. 179-181, Belge 212, 213.

¹²² Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, s. 228-232, Belge 254.

TEHCİR SÜRECİ

tur (Bkz. BELGE 15)¹²³. 1919 yılına ait Erzurum nüfusunun yer almadığı bu cetvelde verilen rakamlar, Ermenilerin iddia edildiği kadar kayıp verdiği tezini yalanlarken, nüfuslarla ilgili çoğu propagandaya yönelik iddiaların, hangi boyutlara ulaştığını da göstermektedir:

	1914	Kasım 1919
Edirne ¹²⁴	84.100	19.500
Antalya	630	400
Ankara	54.000	80.000
Aydın	20.700	21.000
Trabzon	40.200	58.000
Bursa	61.200	65.000
Kayseri	52.200	50.000
Konya	13.200	12.000
Kastamonu	9.000	13.000
Sivas	151.700	162.000
Adana	57.700	72.000
Balıkesir	8.700	9.000
İstanbul	84.100	83.000
Erzurum	136.000	-
İzmir	-	14.000
TOPLAM	773.430	658.900

¹²³ 1914 rakamları içinde gösterilen 136.000 Ermeni nüfuslu Erzurum, muhtemelen 1918'de savaş alanı olması dolayısıyla 1919 nüfusu belirtilmemiştir. Bu sebeple de cetvelde yer almamıştır. Bu nüfus da eklendiğinde nüfus, diğer Anadolu şehirleri hariç 794.900'e ulaşmaktadır (Bkz. UK Archives, WO 158/933, No. 5796, I, p.3).

¹²⁴ Edirne'nin 1914 nüfusu muhtemelen İstanbul'un nüfusuyla karıştırılmış olmalıdır. Zira hiçbir nüfus istatistiğinde Edirne'nin 84 bin nüfusa sahip olduğuna dair bilgi bulunmadığı gibi, aynı cetvelde 1914 nüfus kayıtlarında İstanbul'da da aynı miktarda nüfus mevcut gösterilmektedir.

İngiliz İstihbarat Dairesi'nin verdiği bu rakamlara rağmen, İngiliz Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Propaganda Dairesi'nde görevlendirilen *Mavi Kitap* (=Blue Book) yazarı Arnold Toynbee (Bkz. BELGE 16)¹²⁵, bu görevdeyken hazırladığı kitapta 600.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü ileri sürmektedir. Halbuki evlerine dönmeyen pek çok Ermeni'nin başka ülkelere göç ettikleri gemi yolcu listelerinden anlaşılıyor. Yapılan araştırmalar, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki Ermeni nüfusu ile ilgili incelemede bulunanların veya Ermeni nüfusu hakkında yorum yapanların, bu göç edenleri de ölenler sınıfına dahil ettiklerini ve kayıp sayısını arttırdıklarını ortaya koymaktadır. Gerçekten de belgeler, yerlerine dönmeyenlerden büyük bir çoğunluğun Ortadoğu, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Güney Amerika ülkeleri ile Avustralya, Hindistan ve İran'a göç ettiklerini göstermektedir. Denizaşırı ülkelere göç edenlerin büyük kısmı geri dönmemiş ve göç ettikleri ülkelere yerleşmişlerdir. Ortadoğu dışındaki ülkelere olan göçler deniz yoluyla gerçekleşmiş olması dolayısıyla, meselâ Amerika'ya olan göçlerle ilgili olarak o tarihte ABD limanlarına giren gemilerin yolcu listelerine bakmak bize bu konuda yeterli bilgi vermektedir (Bkz.BELGE 17). Meselâ 1899'dan 1925'e kadar resmi kayıtlara göre, 62.713'ü erkek olmak üzere toplam 76.605 Ermeni'nin ABD'ye kabul edildiği gözlemlenmektedir¹²⁶. Göç edenlerin büyük çoğunluğunun 1900 yılından sonra gittiği ve 1914'e kadar bunların toplam sayısının 51.950 olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu şekilde gidenler de kayıplar listesinde yerini almıştır.

Dünya'daki mülteci Ermenilerin tespiti ve yardıma muhtaç olanlara bütçe ayırmak amacıyla İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'nin, bir Amerikan yardım kuruluşu olan Ne-

¹²⁵ Toynbee'nin görevlendirilmesi ve geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Türkiye Bilimler Akademisi yay., Ankara 2005.

¹²⁶ Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Sec of Labor, Government Printing Office, Beginning 1895-1932 (Bkz. *Ermeniler Sürgün ve Göç*, s. 165-166).

ar East Relief Society'nin de bu konudaki çalışmalarını dikkate alarak hazırladığı 1922 yılına ait bir nüfus araştırması, dünya genelinde toplam 3.004.000 Ermeni bulunduğunu ortaya koymaktadır. Belgeden bu nüfustan, 817.873'ünün Osmanlı Ermenisi olduğu ve başka ülkelere yerleştikleri, ayrıca Müslümanlaştırılmış 95.000 kadın ve çocuğun bu nüfusa dahil edilmediği, İstanbul ve Anadolu'da da 281.000 Ermeni'nin bulunduğu öğrenilmektedir. Bu durumda o tarihte toplam 1.193.873 Osmanlı Ermenisi'nin halen yaşadığı anlaşılmaktadır¹²⁷(Bkz. BELGE 18). 1914 yılına ait nüfus verileri hatırlanacak olursa, 1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğü iddialarının, Birinci Dünya Savaşı'nın etkin propagandalarının hangi ölçüde etkisi altında kaldığını değerlendirmek yerinde olacaktır.

ERMENİ KAYIPLARI NE KADARDIR?

Birinci Dünya Savaşı'nda yaklaşık 40 milyon insan hayatını kaybetmiştir. Bunların büyük kısmı, hastalık ve açlığa bağlı kayıplardır. Osmanlı Devleti'nin bu savaştaki kaybı ise üç milyon civarındadır. Bunların çoğu, savaş döneminde salgın halinde yayılan bulaşıcı hastalıklar ve yine savaş ortamında hasadın kaldırılamamasından doğan yiyecek sıkıntısından kaynaklanmıştır. Buna bağlı olarak savaşın cereyan ettiği bölgelerden kaçınak durumunda kalan Ermenilerden de pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Ayrıca zorunlu göç sırasında, çeşitli eşkıya guruplarının kafilelere bazen soygun, bazen da öç alma düşüncesiyle yaptıkları saldırılarda da bir miktar kayıp meydana gelmiştir¹²⁸. Buna karşılık asıl ölümlerin hastalık ve açlıktan Kafkasya'ya giden göçmenler arasında meydana geldiği çeşitli araştırma ve kaynaklarda yer almaktadır.

¹²⁷ US ARCHIVES NARA 867.4016/816 Jan 10,1923.

¹²⁸ Geniş bilgi için bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 59-60.

6 Ekim 1915 tarihinde İngiliz Lordlar Kamarası oturumunda Ermeni mültecilerin durumu görüşülürken, Kafkasya ve Urmiye bölgesine Ermeni, Keldani ve diğer mültecilerin akın ettikleri, Malazgirt ve Van'dan gelen büyük sayıda mültecinin Eçmiyazin ve Erivan'ın farklı yerlerine vardıkları, 160.000 kadarının Iğdır ve Eçmiyazin yönüne geçtikleri, hastalıktan ve açlıktan dolayı durumlarının çok kötü olduğu ve günde yüz kişinin öldüğü, Ağrı Dağı'nın ötesindeki 9.000 mültecinin de diğerlerinden daha iyi bir vaziyette bulunmadığı açıklanmıştır¹²⁹. Bilindiği üzere bu bölgelere gerçekleşen göçler Osmanlı-Rus savaşı dolayısıyla kendiliğinden meydana gelmiştir. Bir Alman kaynağı, Osmanlı topraklarından Kafkasya'ya giden 139.000 Ermeni'nin bulaşıcı hastalıktan ve açlıktan öldüğünü bildiriyor¹³⁰. Justin McCarthy'i ise 1918'de Ahılkelek'te 30.000 kişinin koleredan, 1919'da da 200.000 kişinin de tifüsten hayatını kaybettiğini yazıyor¹³¹.

Ermeni kayıplarıyla ilgili olarak Osmanlı Arşivi belgelerinde, bazı eşkıya gruplarının saldırısı sonucu, 6.500-7.000 Ermeni'nin öldürüldüğü kayıtlıdır. Kafilelere yapılan saldırılar üzerine hükûmetin valililiklere yeniden uyarı göndererek imkân nispetinde güvenlik gücü verilmesi ve zaptiye gözetiminde seyahat ettirilmelerinin sağlanması, kafilelere yapılacak saldırılardan vilâyet yöneticilerinin sorumlu tutulacağı, aksi yönde hareket edeceklerin şiddetle cezalandırılacakları uyarısında bulunduğu görülmektedir¹³². Nitekim bu türden ihmalleri önlemek için bölgede görev yapan tahkikat komisyonları kurulmuş¹³³ ve ihmali görülenlere işten el çektirilmiş ve divan-ı harbe sevk edilmiş¹³⁴(Bkz. BELGE

¹²⁹ UK ARCHIVES FO 371/2488, No. 143153; Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, 16 Eylül 1915, Batum'dan naklen *Sürgün ve Göç*, s. 89.

¹³⁰ Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 101.

¹³¹ Bkz. *Muslims and Minorities*, s. 129-130.

¹³² Bkz. BOA, DH. ŞFR. No. 54/10; Ayr. Bkz. BOA, DH, ŞFR. No. 55/292.

¹³³ Bkz. BOA, DH. ŞFR. No. 58/38.

¹³⁴ Bkz. BOA, DH. ŞFR. No. 57/105, 24 Ekim 1915; ŞFR. No. 57/116, 25 Ekim 1915; ŞFR. No. 57/309, 6 Kasım 1915.

20/1-3), kabilelere saldırıda bulunanlar mahkeme edilerek, suçlu bulunanlar mahkum edilmiştir¹³⁵.

Ermeni kabilelerine yapılan saldırılar sonucu hayatını kaybedenlere ilâve olarak, savaş ortamında imparatorlukta çekilen yiyecek sıkıntısı¹³⁶, taşıma araçlarının asker sevkinde ve ordunun mühimmat ihtiyacında kullanılması ve bu yüzden göçmenlere yeterli sayıda taşıma aracı verilememesi, en kötüsü de zorunlu göç sırasında hemen bütün dünyada baş gösteren ve sadece Ermenileri değil, Müslümanları da kırıp geçiren bulaşıcı hastalıklar da ölümlere sebep olmuştur¹³⁷. Bu şekilde zorunlu göç sırasında, açlık ve hastalıktan meydana gelen kayıpları dahil Anadolu'daki Ermeniler, savaşın devam ettiği dört yıl içinde yaklaşık elli bin civarında kayıp vermiştir. Zorunlu göçün dışında kalan, yani Osmanlı Devleti tarafından sürgün edilmediği halde savaşın tehlikelerinden korunmak için Kafkasya'ya korkularından göç edenlerden ise, çeşitli kaynakların belirttiğine göre, 160 binin üzerinde kayıp meydana gelmiştir¹³⁸. Kafkasya'daki tespitler doğru olarak kabul edilecek olursa Anadolu, Suriye ve Kafkasya'daki Ermeni kayıplarının yaklaşık 250-300 bin civarında olduğu söylenebilir. Ermenilerin bu kayıplarından dolayı, Osmanlı Devleti'nin ihmalden söz etmek yanlış olacaktır. Zira bu sırada salgın hastalıklar sebebiyle Avrupa ülkelerinde meydana gelen ölümler de çok yüksek rakamlara ulaşmıştı¹³⁹:

¹³⁵ 1915 yılında yapılan mahkemeler için bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargılamaları*, TTK yay., Ankara 2005.

¹³⁶ Bu konuda 4. Ordu kumandanı olan Cemal Paşa hatıratında geniş bilgi vermektedir. Hatta Papa, İspanya Kralı ve ABD Başkanı'ndan yiyecek gönderilmesi için mektup yazdığını ifade etmektedir. ABD ve İspanya Kralı tarafından gönderildiğini söylediği 2000 tonluk zahirenin ise itilâf güçlerince dağıtırılmadığını belirtiyor (*Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, s. 345 v.d.).

¹³⁷ Birinci Dünya Savaşı'nda salgınların Osmanlı Devleti ve çeşitli ülkelerdeki etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918*, TTK yay., Ankara 2005.

¹³⁸ Bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, 1983, s.129-130.

¹³⁹ *Sürgün ve Göç*, s. 98-99.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

Ülkeler	1918	1919	1920
İngiltere	112.329	44.811	10.665
Almanya	187.884	42.254	17.855
Fransa	91.465	35.326	10.382
İtalya	274.041	31.781	24.428
Hollanda	17.396	1.550	2.454
İsveç	27.379	7.341	2.853
İspanya	147.114	21.335	17.825

Savaş şartlarında Batı ülkelerindeki salgınların sebep olduğu bu akıl almaz kayıplar göz önüne alınacak olursa, Osmanlı coğrafyasında da aynı derece ölüm olmaması mümkün değildi. Meselâ 1915-1918 yılları arasında ülkede en donanımlı olmasına rağmen dokuz Osmanlı ordusunun dört yıl içindeki kaybı yaklaşık 402 bindir¹⁴⁰:

	hastalık sebebiyle ölüm	yaralanma sebebiyle ölüm
1. yıl	57.462	21.988
2. yıl	126.216	21.986
3. yıl	133.469	8.081
4. yıl	84.712	7.407
TOPLAM	401.859	59.462

Ermeni kayıpları, yukarıda verilen istatistiklerle bağlantılı olarak düşünüldüğünde, tabii karşılanabilir. Zira savaşlara bağlı olarak ortaya çıkan açlık ve salgın hastalıklardan en büyük zararı hep siviller görmüştür. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nda sadece savaşa katılan ülkelerde değil, sa-

¹⁴⁰ *Sürgün ve Göç*, s. 101; Ayr.bkz. Hikmet Özdemir, Aynı Eser, s. 137.

vaş dışında kalmış ülkelerde de bu yüzden büyük kayıplar meydana gelmiştir. Meselâ Kafkasya'dan savaş nedeniyle Anadolu'ya sürülen Müslüman halktan da yaklaşık yarısı hayatını kaybetmiştir. Bazı istatistikler sürgüne tabi tutulan 1.5 milyon kişiden sadece 700 bininin Anadolu'ya gelebildiğini göstermektedir. Bu göçmenler için Osmanlı Devleti'nin kurduğu "İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti", Balkanlardan ve Kafkasya'dan atılan Müslümanların yerleştirilmelerini ve ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Ermenilerin Suriye'ye nakilleri kararının alınmasından sonra bu komisyonun, Ermeni göçmenlere de hizmet vermesi, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının muhacirîn tahsisatından karşılanması hükmü getirilmiştir¹⁴¹. Bunun yanı sıra her vilâyetin kendi imkânları nispetinde göçmenlere yardım etmeleri, ihtiyaç duymaları halinde de merkezden para gönderileceği duyurulmuştur. Nitekim zaman zaman, tehcir edilenlere yeterince yiyecek sağlanamaması ve açlık baş göstermesi, salgın hastalıkların yaygınlaşması gibi sebeplerle valilerin para isteği olumlu karşılanmış ve önemli miktarda bir meblağ tahsis edilmiştir¹⁴². Öte yandan, sevk edilen Ermenilerin borçlarının ertelenmesi de gündeme gelmiş ve bunun için vilâyetlere talimatlar yollanmış, sevk ve iskândan kaynaklanan mağduriyetleri nedeniyle, bir kısım vergilerden de muaf tutulmuşlardır¹⁴³.

Yukarıda açıklandığı üzere, her şeye rağmen sevkîyat sırasında tabii olarak kayıplar meydana gelmiştir. Ancak burada esas olan, meydana gelen bu kayıplarda devlet tarafından yok etme kastı olup olmadığının belirlenmesidir. Uygulamaya yönelik talimatlarda ve göç esnasındaki uygulamalara bakıldığında böyle bir kastın olmadığı görülmektedir ki bu konu bir sonraki kısımda değerlendirilecektir.

¹⁴¹ Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 66-67.

¹⁴² Bkz. DH. ŞFR. No. 57/308; DH. ŞFR. No. 57/345; DH. ŞFR. No. 55-A/118; DH. ŞFR. No. 55-A/135; DH. ŞFR. No. 55-A/17.

¹⁴³ Bkz. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 67.

DÖRDÜNCÜ KISIM

TEHCİR GİDERLERİ VE YARGILANANLAR

TEHCİRİN MÂLÎ YÜKÜ

Ermenilerin Suriye'ye nakillerinin Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği ve Osmanlı Devleti'nin üç cephede savaştığı bir sırada meydana gelmesi, dikkatle değerlendirilmesi gereken bir husustur. Osmanlı Devleti ile İtilâf Devletleri belgelerine göre, tamamen güvenliğe bağlı sebeplerle alındığı anlaşılan bu kararlar, Anadolu'nun iç ve doğu kısımlarında yaşayan Ermenilerden yaklaşık 500 bini, savaş alanı dışında bulunan Suriye'nin Halep-Şam arasıyla, Deyri Zor bölgesine nakledilmiştir. Nitekim ABD'nin Halep Konsolosu J.B. Jackson, 8 Şubat 1916 tarihinde Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya gönderdiği raporunda¹⁴⁴, 500 bin Ermeni göçmenin Suriye bölgesine geldiğini ve bunlara Şam'da oluşturdukları iki yardım kuruluşu vasıtasıyla yardımda bulduklarını bildirirken, raporunda, haftada 500 altın lira harcadıklarını belirttiği bu yardım alan 486.000 kişinin yerleştirildikleri bölgeler hakkında da bir liste sunmuştur. Buna listeye göre Şam, Maan ve çevresinde 100.000; Hama ve köylerinde 12.000; Hums ve köyle-

¹⁴⁴ Bkz. US ARCHIVES NARA RG 59, 867.48/271'den Ara Sarafyan, *Aynı Eser*, Vol I, s. 112-113 (Ek). Ayr.bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 249.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

rinde 20.000; Halep ve köylerinde 7.000; Maarra ve köylerinde 4.000; Bâb ve köylerinde 8.000; Mümbiç ve köylerinde 5.000; Re'sül-ayn ve köylerinde 20.000; Rakka ve köylerinde 10.000; Deyri Zor ve köylerinde 300.000 kişinin yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu göçmenlerin şehir, kasaba ve köyler yanına devlet tarafından inşa edilecek evlere yerleştirilmeleri, 10 Haziran 1915 tarihinde çıkarılan Sevk ve İskân Talimatnamesi'nin¹⁴⁵ 4. maddesinde yer verilmektedir. Talimatnamede belirtildiğine göre: "İskân bölgelerine varan Ermeniler, durum ve şartlara göre, ya bireysel olarak mevcut köy ve kasabalara eklenecek evlere veya hükûmet tarafından belirlenecek köylere yerleştirileceklerdir. Yeni kurulacak köylerin sağlığa zararlı olmayacak ve ziraat yapılabilecek yerlerde kurulmasına bilhassa dikkat edilecektir" denmekteydi¹⁴⁶. Esasen Ermenilerin sevk işleminin 16 Haziran'dan itibaren başladığı göz önüne alınacak olursa, talimatnamenin 10 Haziran 1915'te vilâyetlere gönderilmesinde, daha önceden plânlanmadığı anlaşılan bu nakil kararından dolayı hükûmetin, yetkilileri düşmeleri muhtemel kargaşadan kurtarmayı ve uygulamada birlik sağlamayı hedeflediği söylenebilir. Zira bu talimatnamenin diğer maddeleri de bu düşünceyi teyit etmektedir. Gerçekten de, sevk yollarında bulunan vilâyetlere yazılan emirnamelerde, bölgelerinden geçecek kafilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirleri almaları ve yiyecek stoklamaları yer almaktadır¹⁴⁷. Talimatnamenin 3, 9, 10 ve 11. maddeleri de bununla ilgilidir. Bu maddeler, sevk edilen Ermenilere karşı hükûmetin yapacağı harcamalar ve harcama kalemlerini de ortaya koymaktadır. Bu maddeler gerçekten ilgi çekicidir:

¹⁴⁵ Talimatnamenin tam adı şu şekilde geçmektedir : "Savaş ve olağanüstü siyasi zaruret dolayısıyla başka bölgelere nakilleri gerçekleştirilen Ermenilerin yerleştirilmeleri, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının temini hakkında talimatname". Talimatname'nin tam metni için bkz. geride s. 52-54.

¹⁴⁶ Bkz. Türk Tarih Kurumu Arşivi, NP. D : 1, B : 6-3. Ayr. bkz. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918, Cilt I, s. 428, 430-431.

¹⁴⁷ BOA, DH, ŞFR, No. 55/291; No. 55/341; No. 57/345; No. 57/351.

Madde 3- İskân bölgelerine sevk edilen Ermenilerin, yolculukları sırasında, can ve mallarının korunması, yiyeceklerinin ve rahatlarının sağlanması, yolları üzerinde bulunan vilâyet görevlilerine aittir. Bu konudaki herhangi bir gecikme ve ihmalden her kademedeki devlet görevlileri sorumludur.

Madde 9- Kararlaştırılan bölgelere ulaşan ahalinin, yerleştirilinceye kadar yiyecek ve içeceklerinin temini, muhtaç durumda bulunanların evlerinin yapılması, muhacirîn tahsisatından karşılanmak üzere kesin olarak hükûmetce yerine getirilecektir.

Madde 10- Yiyecek-içeceklerinin temini, yerleştirilmeleri ve bununla ilgili uygulamalar ile halkın sıhhati konusuna itina gösterilmesi, ayrıca sevk edilenlerin gönüllerinin hoş tutulması, buldukları bölgenin en üst düzeydeki idarecileri başta olmak üzere Muhacirîn Komisyonu'na aittir. Muhacirîn Komisyonu bulunmayan yerlerde bu komisyonlar belirlenen kurallara uygun şekilde kurulacaktır.

Madde 11- Yiyecek-içecek ve yerleştirme işlerinin aksatılmadan yerine getirilmesi için gerekli memurların tayini valilere aittir.

Yukarıdaki maddeler çerçevesinde bir değerlendirme yapılacak olursa, sevk ve iskân işinde ihtiyaç duyulabilecek hemen her türlü tedbirin alınmış olduğunu söylemek mümkündür. Ermeni göçmenlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için Muhacirîn Komisyonu görevlendirilmiştir. Buna bağlı olarak da yiyecek temini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne çeşitli emirler ve tâlimatlar verilmiştir¹⁴⁸. İhtiyaçların tespit ve temini için Talat Paşa tarafından İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey bizzat görevlendirilerek¹⁴⁹, sevke tabi tutulanların ihtiyaçları ile ilgili her türlü tedbirin alınmasını istemiştir. Buna bağlı ola-

¹⁴⁸ BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/17; No. 55-A/77; No. 57/110; No. 55-A/135; No. 55/152; No. 55/291; No. 55/341.

¹⁴⁹ BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/16 (18 Ağustos 1331/31 Ağustos 1915 tarihli telgraf).

rak Şükrü Bey'in bizzat incelemeleri sonucunda gördüğü lüzum üzerine vilâyetler emrine bir çok defa para yollandığı anlaşılmaktadır. Bu tür tahsisata örnek olmak üzere 1 Eylül 1915 tarihli şifre telgrafla¹⁵⁰, sevkiyat sırasında kafilelerin ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Konya'ya 400.000, İzmit Sancağı'na 150.000, Eskişehir Sancağı'na 200.000, Adana Vilâyeti'ne 300.000, Haleb Vilâyeti'ne 300.000, Suriye Vilâyeti'ne 100.000, Ankara Vilâyeti'ne 300.000¹⁵¹, Musul Vilâyeti'ne de 500.000 kuruş olmak üzere¹⁵² toplam 2.250.000 kuruş tahsis edilmiştir¹⁵³. Konya, Adana, Halep, Suriye, Ankara vilâyetleri ile İzmit ve Eskişehir mutasarrıflıklarına nazır adına Subhi Bey imzasıyla yollanan telgrafta¹⁵⁴: *"Belirlenmiş bölgelere sevk edilmekte olan Ermeniler hakkında araştırma ve incelemede bulunmak üzere Aşâir ve Muhâcirîn Müdürü Şükrü Bey, tesbit edilmiş olan Liva/Vilâyetlere giderek, bu hususun âcilen temini yolunda muhâcirîn tahsisâtından bu kerre de (vilâyet ve sancaklara yollanan yukarıdaki meblağ yer almaktadır) kuruşluk havalenâme göndermekle ve adı geçen ahalinin idare ve yiyeceklerinin muntazam bir surette temini ile bir an evvel ve rahatları teminen belirlenen iskân bölgelerine nakledilmeleri son derece önemli bulunduğundan, gereğinin yerine getirilmesi için her neye ihtiyaç duyuluyorsa yerine getirilmesi ve istasyonlarda Ermenilere verilmek üzere, mümkün olan miktarda ekmek ve zahire depolanarak sefâlet çekmelerine meydan verilmemesi ve mal sandığı mevcudu yeterli gelmezse telgrafla tarafımıza bildirilmesi"* talimatı verilmiştir. Talat Paşa, 31 Ağustos 1915 tari-

¹⁵⁰ Belgenin içeriğinde, bu tarihten önce de tahsisat verildiği anlaşılmaktadır.

¹⁵¹ BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/17.

¹⁵² BOA, DH, ŞFR., No. 53/305.

¹⁵³ İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti'nin 1331 yılı bütçesi 78.000.000 ; 1332 bütçesi ise 200.000.000 kuruş idi ve bu meblağ, tehcire tâbi tutulan Ermeni, Rum ve Araplarla, düşman istilâsına uğrayan bölgelerden gelen Müslüman muhacirlere sarf edilmekteydi (BOA, Bâb-ı Âlî Evrak Odası, No. 334063).

¹⁵⁴ Asıl metin, tarafımızdan kısmen sadeleştirilmiştir.

hinde İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar, Hüdavendi-
gâr, Konya, Ankara, Adana ve Halep'e gönderdiği şifre
telgrafla, vilâyetlere yukarıdaki meblağın yollandığını
bildirmiştir. Bu telgrafta ayrıca, istasyonlarda bulunan ve-
ya yukarı mevkilerden gelecek Ermeniler için muhacirîn
tahsisâtından sarfiyat yapılması ve üç-dört günlük ekmek
hazırlanması, sefaletle sebep olunmaması talimatı da veril-
miştir¹⁵⁵. Yine 7 Eylül 1915 tarihinde Dördüncü Ordu Ku-
mandanı Cemal Paşa ile Suriye Vilâyeti'ne yollanan şifre
telgrafla da, Ermenilerin ihtiyaçlarının giderilmesi için vi-
lâyet emrine muhacirîn tahsisâtından 10.000 liranın gön-
derildiği, miktarın yeterli gelmemesi halinde yeni tahsisat
talebinde bulunmaları ifade edilmektedir¹⁵⁶. 8 Kasım 1915
tarihinde ise, Dahiliye Nezâreti'nden gönderilen bir tali-
matnamede, Halep'e ulaşan göçmen sayısının artmasın-
dan dolayı, kabilelerin yiyecek ihtiyacında ve sevklerinde
sarf edilmek üzere Emvâl-i Metrûke hasılatından Halep
Vilâyeti'ne 600.000 kuruş tahsis olunduğu gibi, ayrıca Es-
kişehir'den de 200.000 kuruş gönderileceği, ihtiyaç olması
halinde yeniden tahsisat talep edilmesi istenmiştir¹⁵⁷. As-
lında savaşın ilerleyen bu safhasında Osmanlı bütçesinin
tamamen alt üst olduğu, borç bulunamaz hale geldiği,
üretimin yarı yarıya düştüğü ve büyük bir malî sıkıntı ya-
şandığı anlaşılmaktadır¹⁵⁸. Nitekim savaş sebebiyle ülkede
bir önceki yıla göre buğday üretimi %30 azalmıştır. Suri-
ye'de ise bir önceki yıla nazaran %100'ün üzerinde bir
azalma meydana gelerek 557 bin tondan 257 bin tona düş-
müştür¹⁵⁹. Bu sebeple olsa gerek, 1914 yılında buğdayın ki-
lesi 28, Suriye'de 31 ve Lübnan'da 40 kuruş iken, 1915'te fi-

¹⁵⁵ Bkz. BOA, DH, ŞFR., No. 55/341.

¹⁵⁶ Bkz. BOA, DH, ŞFR., No. 55-A/118; No. 55-A/135.

¹⁵⁷ Bkz. BOA, DH, ŞFR., No. 57/348; No. 57/349.

¹⁵⁸ Bkz. Abdülatif Şener, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1 (Ankara 1990), s. 218.

¹⁵⁹ Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 276.

yatlar %35, Suriye'de %50 ve Lübnan'da ise %125 oranında artmıştır¹⁶⁰. Görülen odur ki, bu sebeple, Osmanlı bütçesinden yeterli tahsisatın gönderilemediği ve bundan dolayı da Ermeni göçmenlerin düştükleri sıkıntının ortadan kaldırılması düşüncesiyle emvâl-i metrûke hasılatına başvurulduğu, ihtiyaç duyulan miktarın bu kalemden yollandığı anlaşılmaktadır. Unutulmamalıdır ki, 1914-15 mâli yılında 3.401.200.396 kuruş olan Osmanlı bütçesinin %44'ü Düyûn-ı Umûmiyye'ye aitti. Kalan kısmın 102.716.036 kuruşu Dahiliye Nezâreti bütçesine ayrılmıştı ve genel bütçenin %3.01'ini teşkil etmekteydi¹⁶¹. Bu sebeple Dördüncü Ordu, çekilen yiyecek sıkıntısını gidermek düşüncesiyle iâşe ambarlarını aç insanlar için açmış ve 1916 yılında 300 bin kilo zahire çıkışı yapmıştır¹⁶². Esasen tahsisat yetersizliğinden Osmanlı ordularından bazı birliklerin terhis edildiği de bir gerçektir. Bu arada Talat Paşa, Kasım 1915 tarihinde Niğde mutasarrıflığı'na gönderdiği şifre telgrafta, Ulukışla'da bulunan ve çoğunluğu çocuk ve kadınlardan meydana gelen Ermenilere pek az ekmek verildiğinin haber alındığını ve bunlara verilen ekmeğin yeterli bir miktara çıkarılmasını talep etmiştir¹⁶³. Keza 8 Kasım 1915 tarihinde yine Talat Paşa'nın imzasını taşıyan başka bir şifre telgrafta, Pozantı'dan sevk edilen Ermenilerin de ekmek ihtiyacının giderilmesi ve buradaki ordu fırınlarından çıkarılan dört-beş bin ekmeğin ancak ordu mensuplarının ihtiyacını karşılayabildiğinin bildirildiği, bundan dolayı Ermeniler için mahallî idarece ekmek çıkartılması konusunda talimat verilmiştir¹⁶⁴. Esasen bu durum, bazı yabancı misyon şeflerinin raporlarında da yer almaktadır. Nitekim ABD'nin Mersin Konsolosu Edwart Nathan, Ermenilere yeterli miktarda ek-

¹⁶⁰ Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 280.

¹⁶¹ Abdüllatif Şener, *Aynı makale*, s. 224, 230.

¹⁶² Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 278.

¹⁶³ BOA, DH, ŞFR., No. 57/345.

¹⁶⁴ BOA, DH, ŞFR., No. 57/351.

mek verilemediğini söylemektedir¹⁶⁵. Bir araştırmada belirtildiğine göre, 1915 yılında, tehcir edilen Ermeniler ile Rumlardan büyüklere 3 kuruş, küçüklere 60 para günlük verildiği kaydedilmektedir¹⁶⁶. Konya'da bir hastahane görev yapan doktorlardan Dr. W.M. Post'un 3 Eylül 1915 tarihinde ABD büyükelçisi Morgenthau'a gönderdiği raporunda da yetişkinlere 1 kuruş, çocuklara 20 para gündelik verildiğini yazmaktadır¹⁶⁷.

Merkezî hükûmet tarafından taşraya sarf için gönderilen meblağa ek olarak vilâyetlerin de kendi imkânları nispetinde yardımlarda buldukları, zaman zaman da ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsisinin yapıldığı tespit edilmektedir¹⁶⁸. Ayrıca ABD'de yaşayan bazı Ermenilerin, aralarında topladıkları önemli miktarda parayı gizli yollardan Osmanlı Ermenilerine dağıttıkları, bu dağıtım kimler tarafından gerçekleştirildiğinin tespiti istenmiş ve bunun için de Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Bursa, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz vilâyetleri ile Urfa, İzmit, Karahisar-ı Sahip, İç-il, Niğde, Zor, Karesi, Kayseri, Kütahya, Eskişehir ve Maraş Mutasarrıflıklarına 30 Ocak 1916 tarihli Talat Paşa imzasıyla yazı gönderilmiştir¹⁶⁹. Bunun üzerine yapılan araştırma sonucunda, ABD'de çeşitli yardım kuruluşları aracılığı ile toplanan paraların dağıtılmasına, yardımların devlet eliyle gerçekleştirilmesi suretiyle izin verileceği tebliğ edilmiştir. Nitekim Halep ve Ma'mûretülaziz vilâyetleriyle Kayseri Mutasarrıflığı'na yollanan talimattan, Amerikan konsolosu ve misyonerleri tarafından Ermenilere verilen paraların hükûmetin bilgisi dahilinde dağıtıldığı anlaşılmaktadır¹⁷⁰. Ayrıca

165 Bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 273-279.

166 Bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 102.

167 Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 237-238.

168 BOA, DH, ŞFR., No. 53/305; No. 55-A/118.

169 BOA, DH, ŞFR., No. 60/178.

170 BOA, DH, ŞFR., No. 60/281.

ABD tarafından kamplardaki Ermenilere yüzbinlerce dolar yardım edildiği kayıtlara geçmiştir¹⁷¹. İngiltere tarafından ise Kafkasya'ya göç etmiş 585.000 Ermeni için değeri 4 milyon poundluk un, 2 milyon poundluk buğday, 1 milyon poundluk tohumluk arpa v.s. olmak üzere yardım yapılmıştır¹⁷². Öte yandan gerek devlet, gerekse yabancı kuruluşlar tarafından yetimhaneler kurulmuş, daha sonra, devletin kontrolündeki çoğu yetimhane, daha iyi bakım için yabancı yardım kuruluşlarına devredilmiştir¹⁷³.

Osmanlı Hükûmeti, sevkıyat için tahsis ettiği paranın yanı sıra, tehcire tabi tuttuğu Ermenilerden devlete ve şahıslara borcu olanların borçlarını erteleme yoluna gitmiş veya tamamen defterden silmiştir. Nitekim, Talât Paşa tarafından 1 Haziran 1915'te Maraş Mutasarrıflığı'na gönderilen bir şifre telgrafta, Ermenilerin devlete olan borçlarının alınmaması bildirilirken¹⁷⁴, bütün vilâyetlere 4 Ağustos 1915'te gönderilen diğer bir emirle de, iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir¹⁷⁵. Diğer taraftan sevk edilen kafilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır¹⁷⁶. Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir¹⁷⁷.

Bütün bunlardan sonra genel bir değerlendirme yapacak olursak, Ermenilerin sevkı sırasında ne kadar sarfiyat yapıldığını ve göçmenlere ne gibi kolaylıklar sağlandığını rakamlarla ifade etmenin hayli güç olduğunu belirtmemiz gerekir. Elimizdeki Osmanlı belgelerine göre Osmanlılar ta-

¹⁷¹ Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 285.

¹⁷² Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 286.

¹⁷³ Bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 112, 286, 287 v.d.

¹⁷⁴ BOA, DH, ŞFR., No. 53/200.

¹⁷⁵ BOA, DH, ŞFR., No. 54-A/268.

¹⁷⁶ BOA, DH, ŞFR., No. 54-A/226.

¹⁷⁷ Kânun-ı Evvel 1331/Aralık-Ocak 1915/1916 tarihinde Adliye ve Mezâhib Nezareti'nden Sadaret'e yazılan bir tezkire ile sevk edilenlerin mahkemelerinin gönderildikleri yerlerde, sevk edilmeyenlerin ise buldukları yerlerde görülmesi kararı alındığı bildirilmektedir (BA, BEO, No. 329176).

TEHCİR GİDERLERİ VE YARGILANANLAR

rafından gerçekleştirilen, yiyecek, barınma, nakil, sağlık harcamaları gibi olanlar dışında doğrudan nakdî yardımlar kısaca aşağıda görülmektedir:

1 Eylül 1915'te	2.250.000 kuruş
7 Eylül 1915'te	10.000 lira (116.900 kuruş)*
8 Kasım 1915'te	800.000 kuruş
TOPLAM	3.166.900 kuruş

Tabii bu miktara yetimhanelerin kurulması ve işletilmesi, hastahaneler açılması ve işletilmesi gibi masraflar ile yabancı kuruluş ve devletlerin yaptıkları yardım dahil değildir. Aslında harcamanın boyutları, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin 1915 senesi bütçesi olan 10 milyon kuruşa, Kafkasya'dan Anadolu'ya sürgün edilen Müslüman muhacirler ve Suriye'ye sevk edilen Ermenilerden dolayı 68 milyon kuruşluk ek ödenek tahsis edilmiş olması göstermektedir. Zira müdüriyetin 1915 yılı bütçesinin 78 milyon kuruşa çıkarılmasıyla¹⁷⁸, bu yıla ait müdüriyetin bağlı olduğu Dahiliye Nezâreti bütçesinin dörtte üçüne tekkabül etmesi, hükümetin Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda ne kadar hassas davranmış olduğunun da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Keza İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin 1916 yılı bütçesinin 200 milyon kuruşa çıkarılması da, yukarıdaki düşüncemizi teyit ediyor. Talimatnamenin 12, 13, 14 ve 15. maddelerinde yer alan, yerleştirilen her aileye ekonomik durumu ve ihtiyacı göz önüne alınarak yeterli miktarda toprak tahsisi, ziraat yapan veya sanat sahibi olan ihtiyaç sahiplerine belli miktarda sermaye veyahut alet-edevat verilmesi gibi hususlar, muhtemelen bütçe artışının ana sebebi idi. Konu Henry Morgenthau'un hatıratında, Ermeni Protestanların vekili Zenop Bezciyan'la olan görüşmesin-

* 1914 itibariyle 1 Osmanlı lirası 11.69 kuruş idi (Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 284).

¹⁷⁸ Bkz. BOA, BEO, No. 334063.

de anlamını bulmaktadır: “Ermeni Protestanlarının vekili Zenop Bezciyan uğradı. Schmavonian kendisini benimle tanıştırdı. Okul arkadaşımıştılar. [İçerilerdeki] şartlar hakkında bana çok şey anlattı. Zor’daki Ermenilerin hallerinden oldukça memnun olduklarını söylemesine şaşırđım; işlerini kurup, hayatlarını kazanmaya başlamışlar bile... Bana çeşitli kampların nerelerde olduğunu gösteren bir liste verdi ve yarım milyon kişinin buralara nakledildiğini sandığını söyledi. Kış bastırmadan onlara yardım edilmesi gerektiği hususunda ısrarlıydı”¹⁷⁹.

Yukarıdaki beyan çerçevesinde, Ermenilere ziraat için tahsis edilen arazi ve sermayenin malî yükünün hangi miktarlara ulaştığı maalesef tarafımızdan tespit edilememiştir.

İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi’ne aktarılan ödeneklerden ayrı olarak, 1915 yılında Sıhhiye Nezâreti’ne de 40 bin liralık (467.600 kuruş) ek bir meblağın tahsis edildiği kayıtlarda yer almaktadır¹⁸⁰. Keza aynı yıl için yine Sıhhiye Nezâreti’ne, salgın hastalıklarla mücadelede kullanması için 2 milyon kuruş ödenek verilmiştir¹⁸¹. Sıhhiye Nezâreti’ne verilen bu ek ödenekten önemli bir miktarı şüphesiz Ermeniler için harcanmıştır¹⁸². Nitekim 1915 yılında kafieler arasında meydana gelen hastalığa karşı Halep’te Cemile Mahallesi’ndeki Fransız hastahenesi tamamlanarak 850 yatakla hizmete sokulmuş, başhekimliğine ise Dr. Altunyan getirilmiştir¹⁸³. Yine Şam, Halep ve bazı Suriye şehirlerinde kurulan hastahanelerin yatak sayısı toplam 4.400’dür¹⁸⁴. Bu hastahanelerde Kızılhaç yetkilileri ile Ermeni doktorların da görev yaptıkları belgelerde yer almakta-

¹⁷⁹ Bkz. Heath W. Lowry, *Aynı Eser*, s. 47-48.

¹⁸⁰ Bkz. BOA, İrade, Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 1333, 1/21.

¹⁸¹ Bkz. BOA, İ.MMS, 1333, N/19.

¹⁸² Aynı tarihte Sıhhiye Nezâreti bütçesinin 12.755.830 kuruş (bütçenin %0.37’si) idi ki, yapılan ek ödemenin önemi ortaya çıkıyor (Bütçe için bkz. Abdüllatif Şener, *Aynı makale*, s. 230.

¹⁸³ Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye’de Modern Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi*, TTK Yayını, Ankara 1999, s. 20-21. Ayr. bkz. Hikmet Özdemir, *Aynı Eser*, s. 247.

¹⁸⁴ Hikmet Özdemir, *Aynı Eser*, s. 227. Ayr. bkz. Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 268.

dır¹⁸⁵. Bunlara ek olarak, 16 Ekim 1915 tarihi itibariyle, hastalıklarla mücadele için Sıhhiye Nezareti'ne 11 milyon kuruşluk bir ödenek daha tahsis edildiği görülüyor¹⁸⁶. Bu arada yabancı yardım kuruluşlarının da Ermeni göçmenler için önemli ölçüde harcamalar yaptıklarını belirtmek gerekir. Nitekim "American Committee for Armenian and Syrian Relief" ile "Near East Relief" gibi kuruluşlar, Osmanlı yetkililerinin izniyle, göçmenlerin gerek salgınlara karşı korunmasında, gerekse yiyecek-içecek ihtiyaçlarının giderilmesinde büyük destek sağlamışlardır¹⁸⁷.

Öte yandan, savaşın sona ermesinden sonra Ermenilerin eski yerlerine geri dönüşlerinde de devlet tarafından harcamalar yapılmıştır. Nitekim 18 Aralık 1918 tarihinde çıkarılan Geri Dönüş Kararnamesi'nde¹⁸⁸, yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iâşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması; Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iâşe masraflarının Harbiye tahsisâtından karşılanması gibi maddeler yer almaktaydı¹⁸⁹. Ayrıca yerlerine dönenler için 20 günlük yiyecek ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanması da kararlaştırılmıştı¹⁹⁰. Nitekim bu konularda vilâyetlere gerekli talimat yollanmıştır¹⁹¹. Bilindiği üzere bu karar sonrasında eski yerlerine dönenlerle birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin sayısı, Sevr'in hemen öncesinde 644.900 olarak belirlenmektedir¹⁹². 20 Mart 1919 tarihli bir Osmanlı belgesine göre ise,

¹⁸⁵ Hikmet Özdemir, *Aynı Eser*, s. 340-341. Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 238-239, 243, 270.

¹⁸⁶ Hikmet Özdemir, *Aynı Eser*, s. 259.

¹⁸⁷ Kemal Çiçek, *Aynı Eser*, s. 270 v.d.

¹⁸⁸ Dahiliye Nezâreti'nce alınan geri dönüş kararı, "Ermenilerin yerlerine iâdeleri zmnında ittihaz olunan tedâbire dâir" adını taşımaktadır.

¹⁸⁹ Kararnamenin Osmanlıca ve Türkçe metni için bkz. *Sürgün ve Göç*, 3. baskı, Ankara 2005, s. 118-124.

¹⁹⁰ Bkz. BOA, DH., ŞFR, No. 95/52; ŞFR, No. 96/279. Ayr.bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1914-1918*, s. 195, 225, Belge 224, 251.

¹⁹¹ Bunun için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 204 v.d.

¹⁹² Bkz. US ARCHİVES NARA 860 J.584. Ayr. Bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 124-130.

232.679 Ermeni ve Rum'un geri döndükleri, evlerinin, mallarının ve resmi dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyalarının iade edildiği yer almaktadır¹⁹³. Buna bağlı olarak Dahiliye Nâzırı vekili Ahmed İzzet imzasıyla vilâyetlere yollanan bir şifre telgrafta, terk edilmiş malların iadesiyle verilecek tazminata dair hazırlanmakta olan kararnamenin uygulanması konusunda bilgi verilmektedir¹⁹⁴. Buna bağlı olarak, Suriye'ye tehcir edilen bir Ermeni'nin mensucat fabrikasının başkası tarafından işletildiği ve bu sebeple zarara uğradığı iddiası ve tazminat isteği üzerine dava açılmıştır¹⁹⁵. Bu şekilde, geri dönüş sırasında ve malların iâdesi çerçevesinde, ne miktarda harcama yapıldığının tespiti, maalesef elimizdeki belgelerle şu an için mümkün olamamaktadır.

Görülen odur ki, Osmanlı Hükûmeti, Dünya Savaşı'nın yüklediği malî sıkıntılar, yiyecek temininde karşılaşılan zorluklar, seferberlik ilânı dolayısıyla ülke içinde güvenliğin yeterince yerine getirilememesi ve ülkenin hemen her yöresinde ortaya çıkan salgın hastalıklar gibi olumsuzluklara rağmen önemli bir meblağı, Ermenilerin sevk ve iskânı ile ihtiyaçları için harcadığı anlaşılıyor. Bu harcamalar geri dönüş sırasında da devam etmiştir. Dünya Savaşı şartlarında zorunlu olarak alınan tehcir kararına karşılık Osmanlı Hükûmeti'nin alınabilecek her türlü tedbiri aldığı, fakat yukarıda sayılan sebeplerle uygulamalarda bazı aksaklıkların yaşandığı, bilhassa salgın hastalıklar ve yiyecek sıkıntısı dolayısıyla kayıpların meydana geldiği sonucu ortaya çıkıyor. Bu durumun, Osmanlı Mali kayıtlarının tasnifinin tam olarak tamamlanmasından ve kullanılmasından sonra daha da netleşeceği muhakkaktır. Bununla beraber, elimizde mevcut belgelerin içeriği, Ermenilerin, yolların olumsuz

¹⁹³ Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 228-232, Belge 254.

¹⁹⁴ Bkz. BOA, DH, ŞFR, No. 96/195.

¹⁹⁵ BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 217/593. Ayr. bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 250-252.

şartlardan en az etkilenmeleri, mümkün olduğunca en az kayıpla sevkî tamamlanması, plânlanan yerlere ulaşmaları ve yerleştirildikleri yeni yerlerde hayatlarına devam etmeleri, savaş sonrasında da evlerine dönmeleri konusunda gerekli kolaylığın sağlanmasının hedeflendiğini göstermektedir. Bilhassa Ermeni göçmenlere, gerek ABD'den gönderilen para yardımlarının Osmanlı Hükûmeti'nin izniyle dağıtılması, gerekse Kızılhaç yetkilileri ile yardım kuruluşlarının yardım etmelerine izin verilmesi ve bilhassa bu tür yardımlar için ilgili yabancı kuruluşlara çağrı yapılması, savaşın olağanüstü şartlarına rağmen, Osmanlı Hükûmeti'nin Ermeniler hakkında bir art niyet beslemediğini belgelemektedir.

TEHCİR SUÇLULARI

Sevk ve iskânın en çok merak edilen konularından biri, nakledilen Ermenilerin yollarda can ve mal emniyetlerinin sağlanıp sağlanmadığıdır. Her ne kadar hükûmet talimatnamenin 3. maddesinde: *"İskân bölgelerine sevk edilen Ermenilerin, yolculukları sırasında, can ve mallarının korunması, yiyeceklerinin ve rahatlarının sağlanması, yolları üzerinde bulunan vilâyet görevlilerine aittir. Bu konudaki herhangi bir gecikme ve ihmalden her kademede devlet görevlileri sorumludur"* denmişse de¹⁹⁶, bu maddenin uygulandığı konusunda, soykırım iddialarının şüpheleri vardır. Osmanlı belgelerinden hükûmetin, bu hususa ciddî surette eğildiği ve meydana gelebilecek suiistimalleri araştırmak için komisyonlar kurduğu dikkati çekmektedir¹⁹⁷. Nitekim Mahkeme-i İstintak Birinci Reisi Âsım Bey'in başkanlığında Ankara Vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey ile İzmir Jandarma Mıntıka Müfettişi

¹⁹⁶ Talimatname için bkz. s. 52-54.

¹⁹⁷ Bkz. BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 213/60.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

Kaymakam Muhhiddin Bey'den oluşan bir heyet, Adana, Halep, Suriye, Urfa, Zor ve Maraş bölgelerinde¹⁹⁸; Mahkeme-i Temyiz Reisi Hulusi Bey'in başkanlığında Şûrâ-yı Devlet azalarından İsmail Hakkı Bey'in de katıldığı heyet Hüdavendigâr, Ankara, İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Kayseri, Karahisar-ı Sahip ve Niğde bölgelerinde¹⁹⁹, eski Bitlis Valisi Mazhar Bey başkanlığında Dersaadet Bidâyet Müddei Umumîsi Nihad ile jandarma binbaşlarından Ali Naki Bey'den oluşan üçüncü bir heyet de, Sivas, Trabzon, Erzurum, Ma'muretülaziz, Diyarbakir, Bitlis ve Canik bölgelerinde görevlendirilmişlerdir. Bu heyetin başkanı olan ve Sivas'ta bulunan Mazhar Bey'e 3 Ekim 1915'de "mahrem" kaydıyla çekilen bir şifre telgrafta, heyetlerin vardıkları yerlerde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra, neticelerini devamlı olarak merkeze rapor etmeleri istenmiş²⁰⁰, 5 Eylül 1915 tarihinde ise, Ermeni kafilelerine saldıranlardan kaç kişinin cezalandırıldığı sorulmuştur²⁰¹. Bu arada sevkıyatın yapıldığı illerdeki görevlilere de Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmaları ve kafileleri koruyan muhafızların sayılarının arttırılması talimatı verilmiştir.

Heyetler, jandarma, polis, memur ve âmirleri haklarında yapacakları tahkikat sonucuna göre, suçlu görülenler Divan-ı Harb'e sevk edileceklerdi. Divan-ı Harb'e sevk edilenlerin bir listesi de Dahiliye Nezaretine verilecekti. Vali ve kaymakamlar hakkında yapılacak tahkikatın neticesi önce Nezaret'e arz olunacak ve verilecek emre göre muamelesi yürütülecekti. Divan-ı Harb başkanları veya üyeleriyle askerî memurlardan da suiistimali görülenler bulunursa, bağlı oldukları ordu komutanlıklarına bildirilecekti.

198 ŞFR., No. 56/186.

199 ŞFR., No. 58/38; nr. 56/355.

200 ŞFR., No. 56/267.

201 ŞFR., No. 55-A/84.

Ermenilerin soykırımı uğradıklarını iddia edenlere göre, tehcir, hükûmetin bilerek Ermenileri ölüme gönderdiği, yollarda onları imha için Teşkilât-ı Mahsusa'yı görevlendirdiği, Kürtler ile Çerkezlere göz yumduğu şeklindedir. Halbuki Osmanlı Arşivi'ndeki bu konu ile ilgili yapılan araştırmalar, görevlerini ihmal eden devlet görevlileri ile eşkıya olarak tanımlanan sivil saldırganların bizzat Talat Paşa'nın imzasını taşıyan talimatlarla "*Tahkikat Komisyonları*"na sevk edildiğini, devlet görevlilerinin işten el çektirilerek Divan-ı Harb'e gönderildiğini göstermektedir. Bunlarla ilgili vereceğimiz birkaç örnek, işin ne kadar ciddiye alındığını da ispat edecek niteliktedir. Meselâ Gürün Kaymakamı Şuayb Efendi ile ilgili uygulama bunlardan biridir. 9 Kasım 1915 tarihinde Talat Paşa imzasıyla Sivas'ta bulunan Hey'et-i Tahkikiye Reisi Mazhar Bey'e gönderilen yazıda: "*Gürün Kaymakamı Şuayb Efendi'nin bildirilen ahvâl-i gayr-ı layikasına (uygunsuz durumuna) binâen Divan-ı Harb-i Örfi'ye tevdiî münâsıptır*" denilmek suretiyle mahkemeye sevk edildiği²⁰², yine aynı tarihte Sivas Vilâyeti'ne yollanan yazıda da kaymakamın Divan-ı Harb'e verilmesinin uygun olduğu ve buna bağlı olarak "*Vilâyetce de mumâileyhin eli işden çekdirilmesi*", yani görevden alınması bildirilmiştir²⁰³. Aynı şekilde Kâhta Kaymakamı Hakkı Bey²⁰⁴, Behisni Kaymakamı Edhem Kadri Bey²⁰⁵, Ulukışla Kaymakamı Rifat Bey ve Jandarma Bölük Kumandanı Hasan Efendi²⁰⁶, Eski Malatya Mutasarrıfı Reşid Bey ile Hısn-ı Mansur Kaymakamı Mehmed Bey²⁰⁷, Tenos (Şarkışla) Kaymakamı Cemil Bey²⁰⁸, Aziziye (Pınarbaşı) Kaymakamı Ha-

202 Bkz. DH, ŞFR, No. 57/416.

203 DH, ŞFR, No. 57/413.

204 6 Ocak 1916 tarihli DH, ŞFR, No. 59/235.

205 1 Mart 1916 tarihli DH, ŞFR, No. 61/165.

206 8 Eylül 1915 tarihli DH, ŞFR, No. 55-A/156-157.

207 13 Aralık 1915 tarihli DH, ŞFR, No. 58/278.

208 24 Ekim 1915 tarihli DH, ŞFR, No. 57/105.

mid Bey²⁰⁹ için tahkikat açılmış ve görevlerinden alınarak Divan-ı Harb'e sevk edilmiştir. Bunlardan ayrı olarak, Boğazlıyan kasabası ve köylerinde 3169 Ermeni'nin katledildiğine dair askerî ve polis yetkililerinin ifadelerinin incelenmesi ve gerçeklerin ortaya çıkarılması hususunda Talat Paşa'nın imzasıyla 9 Ağustos 1915 tarihinde Ankara Vilâyeti'ne talimat yollanmıştır²¹⁰. Keza Hey'et-i Tahkikiyye Reisi Hulusi Bey'in araştırması sonucunda Ermenilere zulmettiği ve görevini kötüye kullandığı tespit edilerek Divan-ı Harb'e sevki istenen Eskişehir'e bağlı Mihaliççık Kaymakamı Yonaki Efendi hakkında Eskişehir Mutasarrıflığı'nın görüşleri istenmektedir²¹¹. Yine Urfa'dan Rakka'ya gönderilen ilk kafilenin muhafazasında görevlendirilen jandarmaların sorumsuz davranışlarından dolayı uygunsuzlukların olduğu ve kadınların kaçırılarak, talimata aykırı olarak tren yoluna yakın köylere yerleştirildiklerinin Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'den haber alınması üzerine, Urfa Mutasarrıflığı'na 6 Kasım 1915 tarihinde Talat Paşa tarafından gönderilen şifre telgrafla, jandarmaların Divan-ı Harb'e sevk edilerek cezalandırılmaları yolunda talimat gönderilmiştir²¹².

Yukarıdaki uygulamalar, farklı bazı olaylara karşı hükümetin yaklaşımını ortaya koymaktadır. Nitekim bu tebligatlara bağlı olarak, gerek çete mensupları, gerekse devlet görevlileri hakkında 1915 yılı sonundan itibaren mahkeme süreci başlatılmış olup, mahkemeye verilenlerin sayısı 1673'e çıkmıştır. Bunların vilâyetlere göre dağılımı ise şöyledir:

Amasya 2, Ankara 148, Bitlis 29, Canik 89, Diyarbakır 70, Eskişehir 29, Halep 56, Hüdavendigâr 21, İzmit 28, Kayseri 146, Konya 16, Mamuretülaziz (Elâzığ) 249, Niğde 8, Sivas 579, Suriye 27, Urfa 170 idi²¹³.

²⁰⁹ 25 Ekim 1915 tarihli DH, ŞFR, No. 57/116.

²¹⁰ DH, ŞFR, No. 54-A/326.

²¹¹ 5 Ocak 1916 tarihli DH, ŞFR, No. 59/196.

²¹² DH, ŞFR, No. 57/309.

TEHCİR GİDERLERİ VE YARGILANANLAR

Çeşitli yerlerdeki Divan-ı Harb-ı Örfi'ye sevk edilen bu kimselerden, 19 Şubat-12 Mart-22 Mayıs 1916 tarihlerinde sonuçlandırılan yargılamalara göre 67 kişi idama, 524 kişi hapse, 68 kişi kürek, para, paranga ve sürgün cezalarına çarptırılmıştı; diğerlerinden 227 kişi hakkında beraat verilmiş, 109 kişinin mahkemesi sürmekte, 4 kişi velisine teslim edilmiş, 624 kişi hakkında da henüz bir işlem yapılmamıştı. Bunlar içerisinde 528 kişi asker, polis ve Teşkilât-ı Mahsusa elamanı, 170'i de sıhhiye müdürü, tahsildar, kaymakam, belediye reisi, sevk memuru, telgraf müdürü, nüfus memuru, Emvâl-i Metrûke reisi gibi kamu görevlileriydi; 975 kişi ise çete mensubu ve halktan kimselerdi²¹⁴. Bu yargılamalara bir örnek olmak üzere Suriye Divan-ı Harbi Örfisi'nin 12 Mart 1916 tarihli kararlarından bir bölüm ekte sunmaktadır (Bkz. BELGE 21). Bu belgede Çete reisi Sirozlu Çerkez Ahmed oğlu Receb'in Ermeni muhacirlerini katl ve mallarını gasb'dan; Çete reisi Dersaadetli (İstanbul) Halil oğlu Mehmed Ali'nin Ermeni muhacirlerinin mal ve eşyalarını baskı suretiyle almak suçlarından idama mahkum edildiği ve idam kararlarının infaz edildiği görülmektedir²¹⁵.

İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi'nin bütçesine tehcir kararından sonra yeni ödenek aktarılmış olması, hükûmetin Nisan veya Mayıs 1915 tarihinden önce Ermenilerin tehcirine dair bir plânı olmadığını ortaya koyarken, mahkeme kararları da Ermeniler hakkında iddia edildiği gibi bir etnik temizlik veya "soykırım" olarak nitelendirilebilecek bir düşüncesinin olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim sevk ve iskânla ilgili vilâyetlere gönderi-

²¹³ Bkz. BOA, Hariciye Siyasi, No. 2882/29'dan naklen Yusuf Sarıay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, 23-25 Kasım 2005, Ankara. Basılmamış sunum.

²¹⁴ Bkz. Yusuf Sarıay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, 23-25 Kasım 2005, Ankara. Basılmamış sunum.

²¹⁵ Bkz. BOA, Hariciye Siyasi, No. 2882/29-25.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

len talimatnameye aykırı davrananlar mahkemelere sevk edilerek cezalandırılmıştır. Özellikle, suçlanan devlet görevlilerinin mahkemeye sevk yazılarının bizzat Talat Paşa'nın imzasını taşıması, Ermenilere karşı işlenen suçların hükûmetin bilgisi dışında cereyan ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu göstergeler ve mahkumiyet kararları ile bir çoğunun infaz edildiğini gördüğümüz idam cezaları, tehcir olayının ve Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen Ermeni kayıplarının bir soykırım olarak adlandırılmayacağını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

BEŞİNCİ KISIM

TEHCİRİN SOYKIRIM HUKUKU İLE İLİŞKİSİ

Soykırım, 9 Aralık 1948 tarihli "Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi"nde aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

1- Ulusal, ırksal ya da dinsel bir grubun, toptan veya bir bölümünü yok etme niyetiyle, bir grubun üyelerini öldürmek,

2- Bir grubun üyelerine bedensel-ruhsal ağır zarar vermek,

3- Bir grubun hayatının fiziki çöküşünü sağlayacak ortamı hazırlamak,

4- Bir grubun çocuk sahibi olmasını engellemek,

5- Bir grubun çocuklarının zorla bir başka gruba verilmesini sağlamak.

Osmanlı Devleti'nin Ermenileri buldukları yerden ihraç (sevk ve iskân) kararının ve bu kararın uygulamasının, yukarıda tanımı yapılan "soykırım"a uyup uymadığını değerlendirmek gerekmektedir. Bunun için her şeyden önce Osmanlı Devleti tarafından yayımlanan talimatnamelerdeki maddeleri iyi tahlil etmek gerekmektedir. Zira o tarihlerde söz konusu bile olmayan "soykırım" tabirini bilmemelelerine ve böyle bir suçlamayla karşılaşmamalarına rağmen,

en azından talimatnamelerdeki maddeler, dikkatli gözlerden kaçmayacak bir biçimde, nakledilenlerin usulü çerçevesinde sevk ve iskânını sağlayacak ölçüdedir. Nitekim Osmanlı Devleti, Batılı ülkelerin Ermenilerin topluca katledilecekleri iddialarına karşı daha o tarihte, yani 27 Mayıs 1915'te yayınladığı bir bildiriyle, Ermenilerin nakli kararının asayiş sebebiyle alındığını ve Ermenilerin tümünün sevk edilmemesinin devletin imha niyetinde olmadığını gösterdiğini ilân etmiştir²¹⁶.

1915'te meydana gelen iskân uygulamaları ve bu uygulama sırasında meydana gelen olaylar, yukarıdaki "Soykırım Sözleşmesi" maddelerine göre bir soykırım olarak adlandırılabilir mi? Bu sorunun cevabını vermek için İkinci Dünya Savaşı sonrasında Nazi Almanyası'nın Yahudilere uyguladığı toplu imha hareketiyle, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere uyguladığı "sevk ve iskânı" ve bu uygulama sırasında meydana gelen ölümleri ve kabilelerin karşı karşıya kaldığı çeşitli durumları karşılaştırmak ve buna göre bir değerlendirme yapmak daha isabetli olacaktır. Öte yandan Almanya'nın Yahudileri toplama kamplarına nakletmedeki hedefi ile Osmanlı Devleti'nin Ermenileri Suriye'ye sevk ve iskân etmesindeki hedefi bu bakımdan büyük önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti Ermenilere nasıl bir uygulama yapmıştır?:

1- Osmanlı Devleti, Nazilerin uygulamalarının aksine, topraklarında yaşayan Ermenilerin tümünü sürgün etmemiş, savaşın olağanüstü şartlarından dolayı isyan eden, "düşman ülkelerle" anlaşılan ve tehdit unsuru olan belli bir coğrafyadakileri nakletmiştir. Nakilde, Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı harekette bulunmayan ve bu tür gruplarla işbirliği yapmayan Katolik ve Protestanlar ile yaşlı, kadın ve çocuklardan büyük bir grup (300 ilâ 500 bin arasında) yerlerinde bırakılmıştır (Bkz. HARİTA-I). Özellikle İstanbul,

²¹⁶ BOA, DH. ŞFR., No. 53/4.

TEHCİRİN SOYKIRIM HUKUKU İLE İLİŞKİSİ

Edirne, Aydın, İzmir, Bursa, Kütahya, Antalya gibi şehirlerdeki, komite üyesi olanlar hariç Ermeniler sevk edilmemiştir²¹⁷.

2- Anadolu'daki bütün Ermeni nüfus Suriye'ye sevk edilmemiş, daha az zararlı telakki edilenler kendi kasaba ve köylerine yakın beldelere yerleştirilmiştir.

3- Nakledilenler yine Osmanlı sınırları içinde yer alan bir coğrafyaya göç ettirilmiş, göçe tabi tutulanlara, Nazilerin evlere baskın yaparak sorgusuz-sualsiz toplama kamplarına sevk etmeleri yerine, göç hazırlığı yapmaları için bir hafta ile 15 gün arasında süre verilmiştir.

4- Göçen Ermenilerin tüm ihtiyaçlarının (yiyecek, sağlık, bilet temini, seyahat sırasında duyacakları diğer ihtiyaçları v.s.) "Muhacirin tahsisatı"ndan karşılanması kararlaştırılmış, savaş dolayısıyla yer yer aksamalar görülmesine rağmen, istekte bulunan vilâyetlere bütçeden ek ödenek çıkarılmış²¹⁸, bir şehir ve kasabada yaşayan Ermenilerin tamamı sürgüne gönderilmemiş, hastalar, yetimler, Katolik ve Protestan mezhebi mensuplarıyla, zanaat sahipleri ve orduda görev yapanlar zorunlu göç kapsamı dışında tutulmuştur.

5- Ermenilerin sevki sırasında (1915), Osmanlı ordusunda silah altında bulunan çok sayıda Ermeni asker sevk edilerek geri hizmete alınmış, 24 Temmuz 1917 tarihi itibarıyla bunlardan 522'si, hâlâ ordu komutanlarının tercümanlığında ve pek çoğu da kritik addedilecek bölüklerde görevde tutulmuştur²¹⁹.

²¹⁷ Bunlardan Kütahya'dan Ermenilerin nakledilmemesi, devlet emirlerine rağmen valinin kendi iradesiyle tehciri uygulamamasına bağlanmaktadır. Halbuki Osmanlı belgelerinde, Kütahya'dan Ermenilerin sevk edileceklerine dair merkezden gönderilen bir emre rastlanmamaktadır (Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-192*), Devlet Arşivleri yay., Ankara 1995).

²¹⁸ Bkz. BOA, İrade Meclis-i Mahsus, Sıra no. 2271, Genel no. 184, Hususi 19, 27 N 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra no. 2301, Genel no. 215, Hususi 21, 28 L 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra no. 419, Genel no. 2864, Hususi 12, 12 R 1333.

²¹⁹ Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, II, s. 65-72, Belge 368-372.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

6- Göçe tabi tutulanlara, Nazilerin toplama kamplarının aksine, gittikleri yerlerde, devlet tarafından evler yapılması, hayatlarını devam ettirebilmeleri için ziraate elverişli yerlere yerleştirilmeleri, sanat erbabına alet-edevat ve sermaye verilmesi gibi ihtiyaçları, imkânların elverdiği ölçüde karşılanmaya çalışılmış, göçmenlerin geldikleri vilâyetlerin belirlenerek, nüfus kayıtlarının çıkarılması yönünde çalışmalar yapılmıştır.

7- Nazi kamplarının aksine, hasta göçmenler için kamplarda hastahaneler kurulmuş, göçmenlerin sağlık problemleri ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin yanı sıra çeşitli ülkelerin sağlık ekiplerine de kamplarda görev yapmaları için izin verilmiştir. Hattâ çoğu kamplarda Ermeniler de görev yapmıştır.

8- Kimsesiz çocuklar ve yetimler, yolun meşakkatinden etkilenmemeleri için yetimhanelere ve bazı zengin ailelerin yanına yerleştirilmişler, bu yetimhanelerin yönetimi 1917'den itibaren misyonerlere bırakılmış, 1918'de geri dönüş izninin verilmesinden sonra yine misyonerlerin gözetiminde ailelerine ve yakın akrabalarına teslim edilmişlerdir (Bkz. BELGE 19/1-2)²²⁰.

9- Aşiretlerin ve sivil halkın saldırısına karşı kabilelerin korunması için jandarmalar görevlendirilmiş, suiistimalde bulunan görevlilere işten el çektirilerek divan-ı harbe sevk edilmiş ve cezalandırılmışlardır (Bkz. BELGE 20/1-2; BELGE 21).

10- Zorunlu göçten kurtulmak için Müslümanlığı kabul ettiğini söyleyenler de göç ettirilmiş, bu şekilde din değiştirenlere savaş sonrasında çıkarılan bir yasa ile, istedikleri takdirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiştir.

11- Savaş, kuraklık, çekirge istilâsı, seferberlikten dolayı iş yapabilecek hemen bütün erkeklerin silah altına alınması gibi sebeplerle, tarladaki zirai ürünün kaldırılamaması ve

²²⁰ Bkz. Bâb-ı Âli, DH, Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyesi İskân Şubesi, Husûsi: 35502'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, Devlet Arşivleri yay., Ankara 1995, s. 224-225, Belge 564.

neticede meydana gelen yiyecek sıkıntısı ve bunun sonucu bulaşıcı hastalıkların yayılması pek çok göçmenin ölümüne yol açmış, bunun üzerine, başta Amerika olmak üzere çeşitli devletlere mensup yardım kuruluşları ve Kızılhaç'ın yardımlarına izin verilmiştir (Bkz. BELGE 13).

12- Savaşın sona ermesiyle birlikte, devlet tarafından çıkarılan "geri dönüş kanunu" ile göçmenlerin evlerine dönmeleri sağlanmış, Ermeni Patrikhanesi'nin tespitlerine göre Sevr öncesinde, tehcir kapsamı dışında kalanlarla evlerine geri dönenlerin miktarı 644.900 olarak tespit edilmiştir (Bkz. BELGE 14). Dönüş sırasında göçmenlerin tüm ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmış, evlerine muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilerek kendilerine iade edilmiş, dönenlerin eşyaları teslim edilmiş (BELGE 22), dönüşten sonra yirmi gün müddetle iâşeleri temin edilerek, vergi borçları ertelenmiş veya affedilmiştir²¹.

Yukarıda bahsedilen Belge 10'nu dikkatlice okumamız halinde, zorunlu göçün henüz sona erdiği 3 Şubat 1916 tarihi itibariyle Suriye'ye 500 bin Ermeni göçmenin ulaştığını görüyoruz. Suriye'ye ulaştığı belirlenen bu sayı ile Kafkasya'ya kendiliğinden göçtüğü kaydedilen nüfus göz önüne alındığında, aslında, duyumlara dayanarak bir milyon Ermeni'nin göç sırasında öldüğü veya öldürüldüğü iddiasında bulunan bütün konsolos raporları yalanlanmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin, muhtaç göçmenlere yardım için oluşturulan yabancı yardım kuruluşlarına Ermenilerin iskân edildikleri kampların kapılarını açması, dolayısıyla sadece Suriye'de 486 bin kişiye yardım edilmesine izin vermesi, Ermenileri imha niyetinde olmadığını gösteriyor. Buna bağlı olarak, göç bölgelerindeki Ermenilerin tümü yerine belli bir kesiminin zorunlu göç kapsamına alınması, di-

²¹ Bunlar için bkz. BOA, Şûrâ-yı Devlet, nr. 39380; Bâb-ı Âli, DH., Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyesi İskân Şubesi, Umûmi : 36066'dan naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 232-233, Belge 572; Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyesi İskân Şubesi, Husûsi : 35552'den naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 225-226, Belge 565.

ğerlerinin evlerinde bırakılması, "etnik temizlik" veya "soykırım" iddialarını tümüyle ortadan kaldırıyor. Nitekim özellikle ülkenin İstanbul, İzmir, Aydın, Bursa, Kütahya, Edirne gibi şehirlerinden, terör mensupları dışında kalanların zorunlu göç kapsamı dışında kalması; sürgünün Ermenilerin Ermeni oldukları için yapıldığı iddiasını ortadan kaldırıyor. Ayrıca göç uygulamalarında, soykırım sözleşmesinde ifade edildiği biçimde, "toplucu imha edilmeye yönelik" bir art niyet olup olmadığı, göç edeceklere hazırlanmaları için süre verilmesi gösteriyor. Hele hele göçe tabi tutulmaların, gittikleri yerlerde, geldikleri şehirler de kaydedilmek suretiyle, nüfus defterlerinin düzenlenmesi talimatının verilmesi, hayatlarını devam ettirebilmeleri için ziraate uygun bölgelere yerleştirilmeleri ve toprak tahsisi, sanat erbabına alet-edevat ve sermaye verilmesi, sürgünün imha düşüncesiyle yapılmadığını ortaya koyuyor. Özellikle, talimatnamelere aykırı davranan ve kafilelerin güvenliğine dikkat etmeyen ve suiistimalde bulunan görevlilerin, bizzat Talat Paşa'nın imzasını taşıyan telgraflarla derhal işine son verilmesi ve divan-ı harbe sevk edilmeleri, münferit hadiselerin de üzerine gidildiğini, suçlu bulunanların cezalandırıldıklarını gösteriyor (Bkz. BELGE 19/1-2). Savaşın sona ermesi ve güvenlik problemlerinin ortadan kalkmasının ardından göçmenlerin geri dönmelerine izin verilmesi, yetimhanelerde veya zengin aileler yanında bulunan Ermeni çocukların da misyoner kuruluşlar gözetiminde ailelerine teslim edilmesi, sevk ve iskânın güvenlik gerekçesiyle yapıldığını ortaya koyuyor.

Yukarıda işaret edilen uygulamaların, çeşitli sebeplerle meydana gelen ölümlere rağmen, soykırım sözleşmesinde tanımını bulan şartları taşımadığını, Nazi Almanyası'nın Yahudilere uyguladıklarıyla da hiçbir benzerlik göstermediğini ortaya koyuyor. Bu durumda, 1915'te cereyan eden olayların neden soykırım olarak tanımlandığı, üzerinde düşünülmesi gereken bir sorudur. Yine, 1944 tarihinde kullanıl-

maya başlanan bir kelimenin, neden 1915'e indirildiği de cevaplanmalıdır. Kaldı ki, soykırım olduğunu iddia edenlerin, bugüne kadar "soykırım"ı ispat edecek ciddi bir belge veya bulgu sunamamalarını da dikkate almamız gerekiyor. Şinasi Orel ve Süreyya Yüce tarafından sahte oldukları ispat edilmiş olan Talât Paşa'ya ait olduğu iddia edilen telgrafların hangi sebeple ortaya atıldığını da sorgulamamız gerekiyor²²². Zira sonradan hazırlandığı tespit edilen bu telgraflar üzerinde yapılan incelemede, bu türden telgraflarda olması gereken Osmanlı bürokrasisinin mutlak işlem kayıtlarının bulunmadığı, telgrafın gönderildiği iddia edilen valinin, o tarihte o vilâyette valilik yapmadığı, her Osmanlı belgesinin en üstünde yer alan bismelenin olması gerekenden farklı bir biçimde yazıldığı ve en önemlisi de Talat Paşa'nın imzasının sahte olduğu ortaya çıkarılmıştır. Oysa ki Talât Paşa'nın bizzat imzasını taşıyan gerçek şifre telgraflarda, hangi Ermenilerin sevk ve iskâna tabi tutulacağı, yolculukları esnasında can ve mallarının korunması ile tebliğler yer almaktadır. Bir örneğini ekte sunduğumuz telgraflar, ayrıca Ermenilerin göç ettirilmesiyle ilgili son derece gizliliği olan ve ilgili resmi makamca belirlenen ve sadece onlarca bilinen harfler ve kelimelere karşılık olan rakamların yer aldığı orijinal belgeler olup, bu kadar gizlilik içinde gönderilen belgelerin hiçbirinde imha veya onu ima eder nitelikte bir ifadenin bulunmadığı, aksine koruma hususunda talimat ve tedbirlerin yer aldığı dikkati çekiyor (Bkz. BELGE 23)²²³. Yukarıda tespit edilen hususlar bir şekilde Ermeni iddialarının dayanaktan yoksun olduğunu ortaya koyuyor.

Soykırım iddiasında bulunanların en önemli tutarsızlıklarından biri de, öldürüldüğünü iddia ettikleri Ermenilerin sayısının 1915'ten itibaren sürekli farklı rakamlarla ifade

²²² Bkz. *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK yay., Ankara 1983.

²²³ Bkz. 8 Haziran 1915 tarihli Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgraf (Bâb-ı Âli, Sıra no. 859).

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

edilmesi ve yükseltilmesidir. 600 binlerden başlayan rakamlar, günümüzde 1,5 milyona, hattâ bazı kimseler tarafından iki milyona çıkarılmıştır. Halbuki, o tarihlerde yabancı devletlerce yapılan nüfus araştırmalarında, Osmanlı Devleti'nde yaşadığı iddia edilen Ermenilerin toplam nüfusu ortalama 1,5 milyon olarak gösterilmekte, hattâ Ermeni Patrikhanesi bile 1,915,000 rakamını vermektedir²²⁴. Nitekim pek çok kesim tarafından güvenilir bulunan Patrik Malachia Ormanian'ın tespitlerinde de Ermeni nüfusu 1,895,400 olarak gösteriliyor²²⁵. Keza katliamı savunan Dr. Johannes Lepsius da Ermeni nüfusunun 1.845.450 olduğunu yazıyor. Bu durumda ancak 300-400 bin Osmanlı Ermenisi'nin hayatta kalması gerekirdi. Oysa ki, 1919 yılı itibarıyla, Osmanlı topraklarından diğer ülkelere gerçekleşen göçlere rağmen, Amerikan arşiv belgelerinde bulunan ve Ermeni Patrikhanesi'nce, diğer ülkelere göçenler hariç, sadece Anadolu'da yaşayanlar ve evlerine geri dönenler 644,900 olarak verilmekte, İstanbul İngiliz Büyükelçiliği ise, 1922 yılı itibarıyla bütün dünyadaki Osmanlı Ermenilerinin sayısını 1,200,000 olarak göstermektedir. Bu durumda 1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğünü iddia edenlere şu soru sorulabilir. Katledildiği iddia edilen Ermeni sayısı 1,5 milyon ise, 1,200,000 Osmanlı Ermenisi nasıl olup da hayatta kalmıştır? Keza, hastalığa bağlı olmaksızın bu denli yüksek sayıda Ermeni öldürülmüşse, bu Ermenilere ait toplu mezarların olması gerekmez mi? Bu durumda, en az 3,000 ilâ 5,000 arasında toplu mezar olurdu ki, Anadolu'nun her yerinden toplu mezar çıkması kaçınılmazdı. Meselâ Nazi Almanyası'nda katledilen Yahudiler gizlenebilmiş midir? Dolayısıyla varsayalım ki, Anadolu'dakiler gizleniyor. Bu durumda Türkiye dışında bulunan Suriye'de kamplarda öl-

²²⁴ Raymond H. Kévorkian et Paul Paboudjian, *Les Arméniens dans L'Empire Ottoman à la veille du génocide*, (Paris, 1992), chapter IV'ten aktaran: Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and Balkans*, (İstanbul, ISIS Press, 2002), s. 293.

²²⁵ Bkz. US ARCHIVES NARA, Inquiry Report No. 90. s. 56.

dürüldüğü iddia edilen Ermenilerin toplu mezarları neden tespit edilmiyor ve niçin dünya kamuoyuna sunulmuyor? Aslında bütün bu soruların tek bir cevabının olduğu ortaya çıkıyor. 1915'te meydana gelen olaylar, Ermeni Diasporası tarafından siyasi nitelik verilerek çarpıtılıyor ve tamamen abartılı bir propaganda malzemesi şeklinde sunuluyor. Bu durumda Osmanlı Devleti tarafından organize edilen sistemli bir katliamın yaşanmadığı, buna karşılık göçün meşakkatinden ve hastalıklardan bir çok Ermeni'nin hayatını kaybettiği sonucu çıkıyor.

Bazı kimseler tarafından, ölenlerin miktarından çok asıl olanın, Ermenilerin hükümet tarafından organize bir biçimde öldürülüp öldürülmediğinin sorgulanması gerektiğidir. Bu gibi kimselerle aynı düşünceyi paylaşmakla birlikte, abartılmış rakamlarla ölümler üzerinden propaganda yapılmasının da ortaya çıkarılması gerektiğine inanıyorum. Bu sebeptir ki, Ermenilere ait verilen ölüm sayılarının tutarsızlığını ortaya koymamız büyük önem taşıyor. Zira sayılarla oynayan ve tartışmasız "soykırım" iddiasıyla, ölümler üzerinden siyaset yapan ve rant elde etmeye çalışanların da tespiti gerekiyor. Bu sebeptir ki, tarihi belgeler ışığında konunun tartışılması teklifleri, sürekli olarak reddediliyor ve bilimsel çalışmalar yaparak çözüm yolları aranması yerine, aynı fikri savunuların kendi aralarında yaptıkları toplantılarla, konu daha da kemikleşiyor ve doğma haline getiriliyor. Dolayısıyla dün olduğu gibi bugün de, propaganda çarkı acımasızca dönmeye devam ediyor, bilim ve gerçekler, siyasi tercihe kurban ediliyor.

Şayet tarihte meydana gelmiş her toplu ölüm olayı "soykırım" olarak nitelendirilecek olursa, hiçbir devletin ve toplumun böyle bir vebalin altından kalkmasının mümkün olmadığı muhakkaktır. Meselâ 1914-15'te başta Erivan olmak üzere Kafkaslar'dan sürgün edilen Türk ve Müslüman muhacirler de aynı tanımın içinde telakki edilmek durumundadır. Yine 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ve 1912'de meydana

na gelen Balkan Savaşları sonrasında 5,5 milyon insanın Balkanlardan Anadolu'ya sürgün edildiği ve bu sürgün sırasında milyonlarcasının gerek katledilme ve gerekse hastalıklardan yollarda ölümleri de "soykırım" olarak kabul edilmesi gerekir. Keza pek geriye gitmeden, 1992 yılında Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaş sırasında Hocalı'da meydana gelen olaylar, yani Ermeni güçlerince kadın, yaşlı ve çocuk ayırt edilmeksizin 613 kişinin katledilmesi ve bu savaş sırasında bölgede yaşayanların sürgün edilmeleri -ki halen bir milyon Azeri'nin zor şartlar altında sürgünde yaşamaktadır-, 1948 soykırım sözleşmesi kapsamına doğrudan giren ve Ermenileri savaş suçlusu durumuna düşüren bir nitelik taşımaktadır. Buna benzer olmak üzere 1960-63 ve 1974'te Kıbrıs'ta Kıbrıs Türklerine karşı Rumların gerçekleştirdikleri katliamları da, aynı kategori içinde değerlendirmek gerekir. Keza Fransa'nın önce Cezayir'de 1,5 milyon Cezayirliyi, 1994 yılında ise 800 bin Ruan dalı'nın katledilmesini; İngiltere'nin 1788-1938 tarihleri arasında Avustralya'daki yerleşik halk Aborjinler'i sistematik biçimde yok edişini; Noveç'in 1920-30 arasında etnik grup Tater kızlarını kısırlaştırmasını; İsviçre Hükümeti'nin 1926-1973 arasında, Çingene çocuklarını ailelerinden zorla alıp asimile etmesini soykırım olarak nitelendirmek kaçınılmazdır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Dolayısıyla, daha önce de belirttiğimiz gibi, soykırım suçlaması yapılırken, Bosna'da veya Hocalı'da olduğu gibi, herkesin gözü önünde meydana gelenler dışında, tarihe mal olmuş olayların, tarih metodolojisinin olağan kuralları göz ardı edilmeden araştırılmalı ve bu araştırmalar ışığında bir sonuç ortaya konulmalıdır. Böyle bir araştırma sonucu elde edilecek verilerin, yine de hukuki açıdan herkesi bağlayıcı bir nitelik taşıması beklenemez. Zira olayların olduğu tarihte yaşanmaması, doğru teşhiste de yanılmalara sebep olacak ve sübjektif bir değerlendirmeye yetinilecektir.

SONUÇ

Uzun yıllar Ermeni diasporasının yürüttüğü etkili propaganda nedeniyle, bugün dünyada geniş bir kitle, Ermeni soykırımını iddialarını benimsemektedir. Türkiye’de yapılan araştırmalar ve buna bağlı olarak sürdürülen bilgilendirme çalışmaları, gerek aydın kesim, gerekse kamuoyunda olması gereken bir düzeyde değildir. Özellikle Avrupa Birliği’nin Türkiye’ye tarih vermesiyle başlayan baskılar, Ermeni soykırım iddialarını Türkiye’nin gündemine taşımış ve Türk Tarih Kurumu’nun gerçekleştirdiği yabancı arşivlerdeki araştırmaların sonuçları, belli bir ölçüde, iddiaların geçersizliği konusunda, somut delillerin kamuoyuna sunulmasını sağlamıştır. Buna karşılık dünya kamuoyunun, yıllardır sürdürülen Ermeni diasporasının propagandası sonucunda, “soykırım yapıldığını” kabul etmesi ve hattâ bazı ülkelerin tarih ders kitaplarına soykırımının girmiş olması, gelecekte daha geniş bir kitlenin, Türkiye’yi suçlayanların yanında yer almasına yol açacaktır. Ermenilerle bilimsel alanda kurulmak istenen dialog da, özellikle Ermenilerin böyle bir tartışmayı kabul etmemesi nedeniyle gerçekleşmemekte, durum her geçen gün daha da içinden çıkılmaz bir hale gelmektedir. Meselâ 2004 yılında merkezi Viyana’da bulunan Viyana Ermeni Türk Platformu’nun her iki ülke bilim adamlarını bir araya getirme teşebbüsü, Temmuz 2004’te 100’er belge değişimi gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, Ermeni tarafının, muhtemelen Türk tarafınca

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

verilen dosyanın Ermeni iddialarını çürütecek nitelikte olması dolayısıyla, toplantıdan son anda vazgeçmesi üzerine başarısızlıkla neticelenmiştir. Keza aynı şekilde, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın, her iki ülke tarihçileri tarafından konunun araştırılması teklifi de Ermenilerce reddedilmiştir. Bu durum göstermektedir ki Ermeniler, bilimsel platformda meselenin tartışılmasını, ellerinde iddialarını kanıtlayabilecek delilleri olmadığı için kabul etmemektedirler. Bu durumda yeni yöntemler belirlenmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Yaptığımız araştırmalarda, yukarıda da bir kısmı açıklandığı gibi Osmanlı yönetiminin, günümüzdeki tabiriyle soykırım olarak kabul edilebilecek bir uygulamasının olmadığı görülmektedir. Esasen tehcirin, hukuken 1948 öncesini kapsamamasının ötesinde, bu tarihte esas anlamını bulan Yahudi soykırımıyla da hiçbir benzer yanı bulunmadığı bir çok otorite tarafından ifade edilmektedir. Ayrıca soykırım iddiasını ileri sürenlerin, soykırım ana sözleşmesinde yer alan şartların temel hükümlerinin ihlâl edildiğini ileri sürebilecekleri bir belgeleri de yoktur. Zaten bugüne kadar böyle bir belgenin yayınlanmaması ve herhangi bir mahkemece "soykırım" kararının alınmamış olması bunu göstermektedir. Buna karşılık Osmanlı Arşivi'nce yayınlanan belgelerde, asıl Türklerin katliama uğradıkları ortaya çıkmaktadır. Bu durum, yabancı arşivlerdeki nüfus istatistikleri ile de teyit edilmektedir. Bu istatistiklerdeki 1914 nüfusu ile 1919 sonrası nüfusu karşılaştırıldığında, Türkler veya Müslümanların dünya savaşı dolayısıyla büyük bir nüfus azalmasıyla karşılaştığı, buna karşılık, başka ülkelere göç edenler de dikkate alındığında, aynı derecede Ermeni kaybı olmadığı görülüyor. Bu durumda 1,5 milyon Ermeni'nin öldürüldüğü iddiaları, bu nüfus istatistikleriyle gülünç hale gelmektedir. Zira hemen bütün istatistikler Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki toplam nüfusunu ortalama 1,5 milyon civarında tespit etmektedir.

SONUÇ

Bütün bunlara karşılık şurası muhakkaktır ki, bu türden siyasallaştırılmış konularda bilimsel çalışmalar tek başına konunun çözümünde yeterli değildir. Siyasi otoritenin, bilimsel çalışmalar sonucu elde edilen verileri değerlendirmesi ve bunları uluslararası arenada kullanması birinci derece önem taşımaktadır. Zira Ermeni soykırımı iddiaları yukarıda da ifade edildiği gibi siyasi bir niteliğe sokularak dogma haline getirilmiş ve propaganda yöntemiyle çeşitli ülkelerde, doğrudan olmasa bile, dolaylı şekilde kabul görmüştür. Hattâ o denli ileri gidilmiştir ki, Fransa ve İsviçre başta olmak üzere kimi Avrupa ülkeleri, Avrupa'yı Avrupa yapan demokrasi ve ifade özgürlüğü gibi değerleri gözardı ederek, bugün bilim adamlarının "soykırım olmamıştır" ifadelerini suç kabul etmektedir. Buna rağmen konunun çözümü, bilimsel araştırmalarda yatmaktadır. Bu sebeple bilimsel araştırmalar sonucu elde edilen veriler ışığında siyasi otoriteler, bu konuda yeni yöntemler ve siyaset belirleyeceklerdir. Bu açıdan bakılacak olursa, nasıl bir yöntemle konunun üstüne gitmek yararlı olabilir. Her şeyden önce soykırım kararı alan ülkelerin parlamentolarına, TBMM tarafından, böyle bir kararı hangi belgeye dayanarak ve hangi mahkeme kararı sonucu aldıkları sorulmalıdır. Ayrıca, bilhassa, olayların 1915'te, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce meydana geldiği ve Lozan'da çözümlendiği, dolayısıyla iddiaların isteniyorsa ciddi ve tarafsız bir komisyon oluşturularak ilgili arşivlerde yeniden araştırma yapılabileceği, bu konuda Türkiye'nin üzerine düşen görevi eksiksiz yerine getireceği dünya kamuoyuna duyurulmalıdır. Aksi davranışların ve alınan kararların, haksız olarak, Türk toplumunu karalamaktan öte bir yere gidemeyeceği de ifade edilmelidir. Öte yandan Fransa, İngiltere, Rusya, Ermenistan ve ABD gibi konuyla ilgisi bulunan taraf ülke tarihçilerine, Türk tarihçilerle birlikte veya ayrı ayrı araştırmalar yapmaları teşvik edilmeli ve hattâ bunun için burs verilmelidir. Şüphesiz bu yolla

gerçekleştirilecek araştırmaların yabancı dillerde yayımlanması, dünya kamuoyunun dikkatini çekecektir. Öte yandan Ermeni komitelerine ait arşivlerin açılması için (meselâ Boston'daki Taşnak arşivi başta olmak üzere, Kudüs ve Eri van'daki 1915 dönemine ait arşivler) özellikle Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne, dünya kamuoyu önünde çağrı yapılmalıdır. Zira arşivlerin açılması, başta Fransa ve Rusya olmak üzere, pek çok devletin Ermeni meselesindeki vebalini, onlarla gizli anlaşmalarını, yönlendirmelerini, silah yardımlarını ve hattâ Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri politikalarda Ermenileri kendi çıkarlarına nasıl âlet ettiklerini ortaya çıkaracak; komitelerin isyan ve katliamlarla ilgili plân ve faaliyetlerine de açıklık kazandıracaktır. Bu arşivlerden muhtemelen, tehcir sırasında kaçırılmış veya öldürülmüş sanılmasına rağmen rüşvet karşılığı Anadolu'nun çetin coğrafi alanlarında saklanan veya bir yolunu bularak yurtdışına kaçan Ermenilerle ilgili bilgiye de ulaşılacaktır.

Yukarıda belirttiğimiz biçimde, "soykırım"ı kabul eden parlamentolara yapılacak teklifler, o ülkelerde yaşayan insanlar üzerinde şüphesiz olumlu sonuçlar doğuracaktır. Türkiye'nin iyi niyetle yapacağı bu teklifin reddedilmesi, Batılıların tarihleriyle yüzleşmek isteyip istemedikleri sorusunu akla getirecektir. Böyle bir durumda, konunun artık Türkiye'nin gündeminden çıktığını ve bundan böyle hiçbir şekilde bu tür iddialara muhatap olmayacağını açıklama fırsatı verecektir. Teklifin kabul edilmesi durumunda, bugüne kadar çeşitli parlamentolarca onaylanmış "soykırım" suçlamaları, dolaylı olarak reddedilmiş olacaktır. Araştırmalardan çıkacak sonuç, Birinci Dünya Savaşı sırasında, her iki toplumun, savaş ortamı içinde birbirlerini katlettikleri, devlet tarafından plânlanmış bir katliamın olmadığı, hukuki anlamda olayların soykırım olarak tanımlanamayacağı, dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi Osmanlı Devleti topraklarında da 1914-18 arasında, bütün

SONUÇ

toplum katmanlarının trajik olaylar yaşadığı, dolayısıyla savaş sırasında bütün dünya halklarının başına gelenlerin Ermenilerin, Türk ve Müslümanların da başına geldiği, her iki tarafın da büyük kayıplar verdiği, bu kayıplardan üzüntü duymamanın mümkün olmadığı sonucu çıkacaktır.

Türk-Ermeni ihtilâfındaki tarihi gerçek en yalın şekilde Howard M. Sachar'ın 1969'da yayınladığı *"The Emergence of the Middle East: 1914-1924* (Ortadoğu'nun Doğuşu) adlı kitabında yer verdiği aşağıdaki cümlede anlam bulmaktadır²²⁶. Bu küçük eseri onun cümlesiyle bitirmek yerinde olacaktır:

"Bütün o savaş yıllarında hiç kimsenin, Ermenilerin bile, Türkler kadar kanı akmamıştır. Artık savaş yılları sona ermiştir."

²²⁶ Howard M. Sachar, *The Emergence of the Middle East, 1914-1924*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, s. 453. Ayr.bkz. *Sürgün ve Göç*, s. 49.

BİBLİYOGRAFYA

A) ARŞİV KAYNAKLARI

1- Amerikan Arşivleri (US ARCHIVES):

NARA RG 59, 867.48/271; NARA 867.4016/193: Copy no: 484; NARA 867.4016/207; NARA 867.4016/816 Jan 10,1923; NARA, Mikrofilm No. T 1192, Roll 8; NARA, T 1192 R2. 860J/395; NARA 867.4016/251; NARA 860 J/584; NARA, Inquiry Report No. 90. s. 56; NARA T 715, Roll 2967, Vol. 6779; RG 84 Box 19. No: 414. J.B. Jackson'dan Mr. L. R. Fowle'a. 14 Haziran 1917; Department of State Papers..., 860J/5811; State Department Record Group 59, 867.48/271; Near East Foundation Archives, American Committee for Armenian and Syrian Relief Minutes, 1915-1919; Annual Report of the Commissioner General of Immigration to the Sec of Labor, Government Printing Office, beginning 1895-1932; *The New Near East*, Vol.6, No. 7, Genel No. 31, 23 Ocak 1920, s. 28 (Amerikan Kongresi'nin Kansas üyesi 23 Ocak 1920'de Kongre'de yaptığı konuşma).

2- İngiltere Arşivi (UK ARCHIVES):

FO 371/2484/46942, No. 22083; FO 371/2146, No. 70404 (Chcethem'den Sir Edward Grey'e, 12 Kasım 1914, Kahire); FO 371/2484, No. 22083 (Rus Büyükelçisinden İngiliz Dışişlerine 15 Şubat 1915 tarihli memorandum); FO 371/2485, No. 115866 (Albay Mark Sykes'ten Sir John Maxwell'e mektup, 3 Ağustos 1915, Kahire); WO 157/691/9 (İngiliz Karargâhı Askeri İstihbarat Bülteni, 5 Mayıs 1915, Kahire); FO 608/78, (75631), No. 869 (Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 20 Mayıs 1919); FO 608/78, No.

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

1094 (Amiral Carthorpe Şifre telgraf, 21 Mayıs 1919); FO 608/154 (Müttefiklerarası Müzakereler, 26.02.1919, Paris); FO 371/2488, No. 143153 (Konsolos P. Stevens'ten Dışişlerine, 16 Eylül 1915, Batum); WO 158/933, No. 5796, I, p.3.

3- Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi:

1 A, Türkiye 183, Bd. 36, No. 7117, R. 14085; 1 A Türkiye 183, Armenien Bd. 37, No. 7122, R. 14086, No. 3898; A Armenien, Türkiye 183, R. 14093, Bd. 44-45; KA AOK NA 1915 K 3528 (15 Juli 1915, AO VI p. 4624; Österreichischer Haus-Hof-und Staatsarchiv, Politisches Archiv, XII, 463.

4- Fransa Arşivi (Archives de France):

Guerre Mondial, 1914-1918/Turquie/Vol. 862, 863; Turquie/Vol. 867/ Syrie-Palestine; Turquie/ Vol. 870/ Syrie-Palestine; Turquie/Vol. 848-850, 8 Mart 1915; Turquie/Vol.887, 18 Mayıs 1915; Turquie/ Vol. 879/ Syrie-Palestine; Turquie /Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915); Turquie/ Vol. 890, Légion d'Orient-I; Turquie/Vol. 903; Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous Série Arménie, Vol. 2, folio 47.

5- Rusya Arşivleri

Rusya Devlet Arşivi, Siyasi Kısım, nr. 117/293.

6- Osmanlı Arşivi:

DH, ŞFR., No. 52/96-97-98; DH, ŞFR, No. 52/102; DH, ŞFR., No. 53/4; DH, ŞFR., No. 53/200; DH, ŞFR., No. 53/305; DH. ŞFR. No. 54/10; DH, ŞFR., No. 54-A/226; DH, ŞFR., No. 54-A/268; DH, ŞFR., No. 54-A/326; DH. ŞFR, No. 55/18; DH, ŞFR., No. 55/152; DH, ŞFR., No. 55/291; DH, ŞFR., No. 55/292; DH. ŞFR. No. 55/341;

BİBLİYOGRAFYA

DH. ŞFR. No. 55-A/16; DH. ŞFR. No. 55-A/17; DH. ŞFR. No. 55-A/77; DH. ŞFR. No. 55-A/84; DH. ŞFR. No. 55-A/118; DH. ŞFR. No. 55-A/135; DH. ŞFR. No. 55-A/156-157; DH. ŞFR., No. 56/186; DH. ŞFR., No. 56/267; DH. ŞFR., No. 56/355; DH. ŞFR., No. 57/105; DH. ŞFR. No. 57/110; DH. ŞFR. No. 57/116; DH. ŞFR. No. 57/308; DH. ŞFR. No. 57/309; DH. ŞFR. No. 57/345; DH. ŞFR. No. 57/348; DH. ŞFR. No. 57/349; DH. ŞFR. No. 57/351; DH. ŞFR. No. 57/413; DH. ŞFR. No. 57/416; DH. ŞFR. No. 58/38; DH. ŞFR. No. 58/278; DH. ŞFR. No. 59/196; DH. ŞFR. No. 59/235; DH. ŞFR., No. 60/178; DH. ŞFR., No. 60/281; DH. ŞFR. No. 61/165; DH., ŞFR, nr. 95/52; DH., ŞFR, nr. 96/195; DH., ŞFR, nr. 96/279; DH. ŞFR. No. 96/230; DH. ŞFR, No. 96/248; DH, Emniyet-i Umûmiye, 2. Şube, No. 2D/13; HR, MÜ, No. 43/2-17; Şûrâ-yı Devlet, No. 39380; Bâb-ı Âli, DH., Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyesi İskân Şubesi, Umûmi: 36066; Bâb-ı Âli, DH., Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyesi İskân Şubesi, Husûsi: 35552; Bâb-ı Âli, DH, Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyesi İskân Şubesi, Husûsi: 35502; Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 329176; Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 334063; Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 341055; İrade, Meclis-i Mahsus, 1333, N/19; Meclis-i Mahsus, 1333, 1/21; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra No. 2271, Genel No. 184, Hususi 19, 27 N 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra No. 2301, Genel No. 215, Hususi 21, 28 L 1333; İrade Meclis-i Mahsus, Sıra No. 419, Genel No. 2864, Hususi 12, 12 R 1333; Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 213/60; Meclis-i Vükelâ Mazbataları, No. 217/593.

7- Türk Tarih Kurumu Arşivi:

Bâb-ı Âli, Sıra No. 859 (8 Haziran 1915 tarihli Canik Mutasarrıflığına gönderilen telgraf); , NP. D: 1, B: 1; NP. D: 1, B: 6-3.

B) ARAŞTIRMALAR

- AKŞİN, SİNA-, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 1914-1918*, ATASE yay., Cilt I-II, Ankara 2005.
- ATA, Feridun-, *İşgal İstanbulu'nda Tehcir Yargulamaları*, TTK yay., Ankara 2005.
- ATBD, Ekim 1985, Sayı 85, belge 2003, 2005.
- ATBD, Nisan 1987, Sayı 86, belge 2051.
- ATILGAN, İnanç-, *Das Kriegsjahr 1915: Reaktion Österreich-Ungarns auf die Umsiedlung der Armenier innerhalb des Osmanischen Reiches anhand von Primaerquellen*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie aus der Studienrichtung Geschichte eingereicht an der Geistesund Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 2003.
- BAYUR, Yusuf Hikmet-, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I/1, Ankara 1963.
- CEMAL PAŞA-, *Hatıralar. İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, yay. Alpay Kabacalı, İstanbul 2001.
- ÇİÇEK, Kemal-, *Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917*, TTK yay., Ankara 2005.
- DİLAN, Hasan-, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, 1914-1918*, TTK yay. Cilt I-VI, Ankara 2005.
- GRABILL, Joseph L., *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis 1971.
- GÖYÜNÇ, Nejat-, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983.
- , "Türk Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımını İddiaları", *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Bursa 2000, s. 10.
- GÜRÜN, Kâmuran-, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983.
- HALAÇOĞLU, Yusuf-, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara 2001.

BİBLİYOGRAFYA

- İHSANOĞLU, Ekmeleddin-, Suriye'de Modern Sağlık Müesseseleri, Hastahaneler ve Şam Tıp Fakültesi, TTK Yayını, Ankara 1999
- KATCHAZNOUNI, Hovannes-, *Taşnaksutyun'a İş Kalmadı*, (Ermenice'den çev. Hatem Cabbarlı), Mihitarian yay., Viyana 1923.
- KÉVORKIAN, R.H.-PABOUDJIAN, P.-, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide*, Paris, 1992.
- KÜÇÜK, Cevdet-, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986
- KURAN, Ercüment-, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu (1877-1897)", *Tarih Boyunca Türk Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s. 21.
- LEPSIUS, Dr. Johannes-, *Deutschland und Armenien*, 1914-1918, Potsdam 1919.
- LOWRY, Heath W.-, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, İstanbul 1991.
- MARQUART, Josef -, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin 1920.
- MCCARTHY, Justin-, *Population History of the Middle East and Balkans*, İstanbul, ISIS Press, 2002.
- , *Muslims and Minorities, The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, (New York University Press, 1983).
- , "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Ed. Türkkaya Ataöv), TBMM yay., Ankara 2002, s. 63-83.
- OREL, Ş.- YÜCE, S.-, *Ermenilerce Talât Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, TTK yay., Ankara 1983.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, Devlet Arşivleri yay., Ankara 1995.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İşbirliği, 1845-1890, 1891-1893*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., I-II, Ankara 2004.

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

- ÖZDEMİR, Hikmet-, *Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918*, TTK yay., Ankara 2005.
- , *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Türkiye Bilimler Akademisi yay., Ankara 2005.
- ÖZDEMİR, H., ÇİÇEK, K., TURAN, Ö., ÇALIK, R., HALAÇOĞLU, Y.-, *Ermeniler Sürgün ve Göç*, TTK yay., Ankara 2004.
- POMIANKOWSKI, Joseph-, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an der Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich, Leipzig, Wien 1928.
- SACHAR, Howard M.-, *The Emergence of the Middle East, 1914-1924*, Alfred A. Knopf, New York, 1969.
- SARAFIAN, Ara-, *United States official Documents on the Armenian Genocide, Vol I, The Peripheries*, Watertown, Massachusetts 1994.
- SARINAY, Yusuf-, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", *Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, 23-25 Kasım 2005, Ankara. Basılmamış sunum.
- ŞENER, Abdüllatif-, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktisadi ve Mali Politikaları (1908-1918)", *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1 (Ankara 1990), s.
- ŞİMŞİR, Bilal-, *Les Deportés de Malte et les Allégations Arméniennes*, Ankara 1998.
- SONYEL, Salahi-, *The Great War and the Tragedy of Anatolia*, TTK yay., Ankara 2000.
- Tarih Boyunca Ermeni Meselesi*, ATASE yay., Ankara 1979.
- URAS, Esat-, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976.

B E L G E L E R

BELGELER

BELGE 1
RUS ORDUSUNDAKI ERMENILER

(Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, Arménie,
Vol. 2, folio 47)

Handwritten notes:
 Délegation Nationale Arménienne
 19, Avenue du Parc
 Téléphone 249-10-10

Handwritten notes:
 30 Mars 1918
 E. 311 1

COUS-DIRECTEUR
 3 - DFC 1918

le Ministre,
 J'ai l'honneur, au nom de la Délégation Nationale Arménienne, de soumettre à Votre Excellence la déclaration ci-dessous en lui rappelant:

Que les Arméniens, dès le début de la guerre, ont été des belligérants de facto, comme vous avez bien voulu le reconnaître vous-même, puisqu'au prix des sacrifices les plus lourds et des souffrances endurées pour leur attachement indébranlable à la cause de l'Entente, ils ont combattu aux côtés des Alliés sur tous les fronts;

En France, par leurs Volontaires enrôlés dès les premiers jours dans la Légion Etrangère, où ils se sont couverts de gloire sous le drapeau Français;

En Palestine et en Syrie, où les Volontaires Arméniens, recrutés par la Délégation Nationale à la demande même du Gouvernement de la République, ont formé plus de la moitié du contingent français et ont pris une grande part à la victoire du Général Allenby, ainsi que ce dernier et leurs Chefs français l'ont officiellement déclaré;

Au Caucase où, sans parler des 150.000 Arméniens dans l'Armée Impériale Russe, plus de 40.000 de leurs Volontaires ont contribué à la libération d'une partie des vilayets arméniens et où, sous le commandement de leurs Chefs Antranik et Nazarbékoff, ils ont soulevé tous les peuples du

See Excellence
 Monsieur S. Pichon
 Ministre des Affaires Etrangères

PARIS.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, la nouvelle assurance de ma plus haute considération.

Le Président.

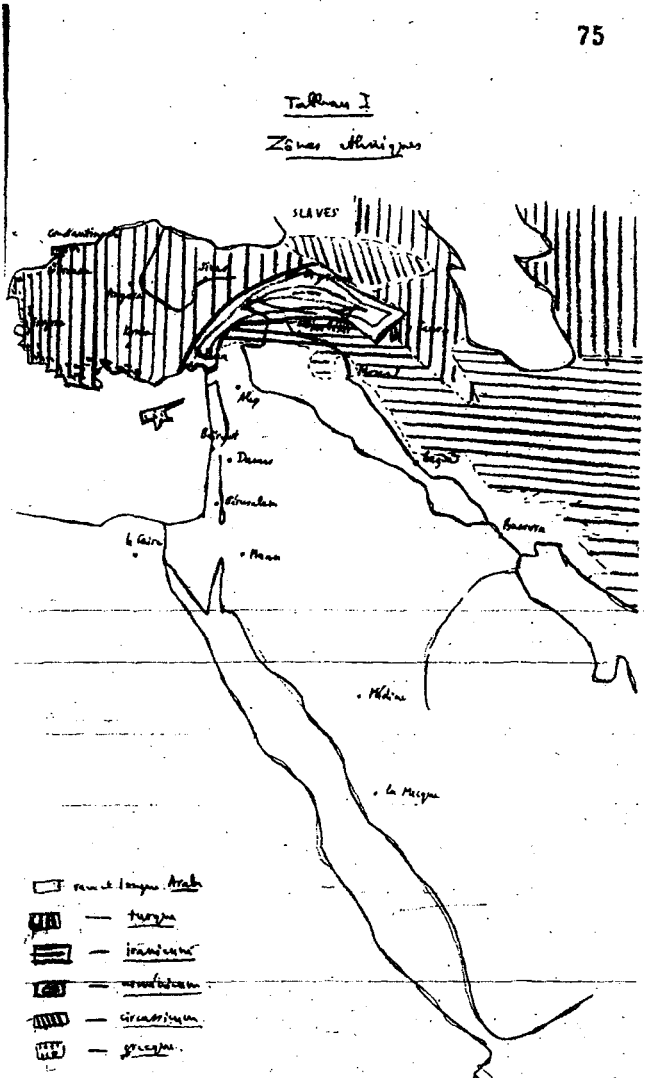
Handwritten signature:
 Georges Kuban.

BELGE 2

FRANSIZLARIN ANADOLU PLANLARI

(Archives de France, Guerre Mondiale, 1914-1914/Turquie/
Vol. 848, 849, 850)

75

BELGELER

BELGE 3

MUSA DAĞI ERMENİLERİ VE FRANSIZLAR

(Archives de France, Turquie/Vol. 870/Suriye-Filistin)

MINISTÈRE
DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES

Déchiffrement

St. 214

Télégramme

90
DUPLICATA

(E) A 394 2

Le Caire 10 septembre 1916

16 h 30 reçu 16.45

A djebel - Mousa dans le sud ainsi que golfe
d'Alexandrette et près d'Antioche, six mille arméniens se
sont révoltés pour éviter d'être massacrés ils demandent à
nos bâtiments de guerre de leur donner des armes pour se dé-
fendre et d'amener en lieu sûr leur femmes et leurs enfants.

De France

SÜRGÜNDEŒ SOYKIRIMA

BELGE 4

YUNANISTAN'IN 15 BİN TÜFEK, 2 MİLYON MERMİ
GÖNDERECEĞİ, 5 KASIM 1914

(Archives de France, Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistin)

26

MINISTÈRE
DES
AFFAIRES ÉTRANGÈRES

Télégramme

DUPLICATA

Déchiffrement

14 novembre

A 394 2

Le Caire, 5 novembre 1914, 16 h. 35.

№ 147.

Reçu à 20 h. 10.

Très confidentiel.

M. Picot est arrivé hier soir. Au moment où il quitte la Syrie, il désire vous adresser un rapport sur la situation actuelle de ce pays. Je vous transmets d'autant plus volontiers ce rapport que les vues qui y sont exprimées correspondent exactement à celles que j'ai exposées à maintes reprises depuis quatre ans sur l'intérêt d'une action française à entreprendre en Syrie lorsque les circonstances s'y prêteraient et que le dernier communiqué reçu annonce que la flotte alliée a ouvert les hostilités aux Dardanelles.

*Télégramme de M. Picot.

Ainsi que l'Ambassade de France a déjà dû le faire connaître à V. Exc., les Libanais ont insisté ^{très} vivement depuis des semaines auprès du Consulat général en vue d'obtenir que des armes fussent envoyées dans la Montagne afin de pouvoir résister à une agression turque. Je n'ai pas cru en raison de la politique suivie par les Puissances de la Triple Entente vis-à-vis de la Turquie pour éviter la guerre devoir répondre directement à ces sollicitations.

Toutefois pour éviter que des demandes soient faites auprès d'autres Consulats généraux qui pourraient les accueillir au grand détriment de notre influence, j'ai

BELGELER

BELGE 5

ZEYTUNLU ERMENİLERİN İSYAN ETTİKLERİ VE
TÜRKLERE KARŞI SAVAŞTIKLARI

(Turquie/Vol. 887/ Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915))

134
Armenie

COPIE POUR INFORMATION.

MUBAR PASSA 12 AVENUE TROCADERO PARIS

ALEXANDRIE 85 28/5 1915

En voulant s'enrôler dans l'armée turque arméniens Zaitoun
se sont retirés dans mont gnes, premier contingent envoyé cont
eux anéanti, ils combattent maintenant contre vingt mille
soldats turcs leur situation serait alarmante s'ils n'étaient
pas secourus temps utile =

MESGUERDITCHIAN =

SÜRGÜNDEŒ SOYKIRIMA

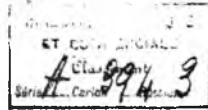
BELGE 6

VAN VE ÇATAK'TA ERMENİ İSYANININ DEVAM ETTİĞİ VE 6000 KİŞİNİN ÖLDÜRÜLDÜĞÜ

(Turquie / Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915))

Arménie

(E)

101

Mr. Bazonne télégraphie à Mr. Iswolsky que les arméniens de Tiflis ont reçu par un envoyé de la colonie arménienne de Van, une lettre cousue dans la doublure de son vêtement, dont le teneur suit: "Dans la province de Van on a tué jusqu'à six mille personnes. Van et Chatak se défendent énergiquement. Les obus ont causé peu de dégâts à la ville de Van. Nous faisons notre dernier effort. Nous attendons journellement des secours. Supplions de faire hâte. Après il sera trop tard."

Cette lettre porte la date du 28 Avril.

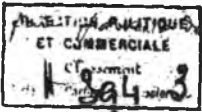
Les Ambassadeurs de Russie à Paris et à Londres sont chargés de porter les renseignements ci-dessus à la connaissance des deux Cabinets. //

Paris le 14 Mai 1915.

BELGE 7

HORIZON GAZETESİ'NDE YAYINLANAN
BİR ERMENİNİN MEKTUBUNDA VAN, BİTLİS VE
MUŞ'TA ERMENİ İSYANININ DEVAM ETTİĞİ

(Turquie / Vol. 887, Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915))

Mr. M. B. M. de l'Arménie *URGENT*
2. Roubaix 111
Le journal Horizon de Bitlis, publie dans son
numéro du 15 mai la lettre qui vante en
Arménie a la *Constant*
peuple :
« Dans la région de Van, de Bitlis et de
voisine, les arméniens sont en état de
révolte. En certains endroits la lutte
est un combat implacable et acharné.
Les renseignements qui nous parviennent d'Erzeroum
expliquent la situation sous les aspects les

BELGE 8

KAFİLELERİN KORUMA ALTINDA
GÖNDERİLMELERİ

(BOA, DH, Şifre, No. 54/10)

هـ

ارواح و بوی

(شیر)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
وَلَا إِلٰهَ إِلَّا اللَّهُ
مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

تلی

مودی

ع ۵۰ ع ۵۰

ع ۵۰ ع ۵۰ | افواج امانه ارمین بولاره محافظه هیاتینه ایضا نسیه هیاتلر و شای
 سوخته خرابه نفسی ایتردی محافظه هیاتلره قایم ندره بوز معوق تاویا طبع
 فقط بولا هیچ ریضا ایضا قایم بولمیه و بی العاصر معاولی اساج ایدر و غیره
 خدمت قیامده بی صبر که کوی صحت و فایده قده قطعاً مدانه و ماشه راندیمده اساج
 صفایله ارمین دیگ بولون بی اوز در اولت من کافرا ایسه انستار ایقده سوخته دولتم
 و ایتمه کدره ایدر بولمده عتاید کویلمدن ندره قایم که دیوانه و ساقمات اسکالیله
 ساندس و قتل و عذر و اینه کفایت سندن تاویا لودیه کعبه ریایکده مسمومه ایله
 تلیه م باطله

باردیش

BELGE 9

ERMENİLERİN SEVK EDİLMESİNDEKİ
GAYE VE ESASLAR

(BOA, DH, Şifre, No. 55/292)

الله

تذکره

فدایه ما انقد قرینه ایتمه اطرحه ادره

مد زدو سوان کوفه ووهی نبدو عدده الیه

انیت عمود سربدی دیارید ووه عصاره ادره ووه خدیج

قلمی

عمومی

خصوصی

صفحه

۱- مذکور بود که در حدوده افراسیاب بقیه اولیه منطقه سوزنه کلمه ووه اولیه
 های بود که حکمت علیه نشأت و فضايله بولمانده و برانست کلمه
 تکلیف هفتک امانه بدین تقیه ای به حد بر حال کینه بدین تکیه است
 معلوف اولو امین اولو اینرا تجویب سوزنه ای است که قانده عسوت هان
 و طایفه توفیق و رفیق اولو ایست که هان که اولو تارک با لوطان است
 و برانده هیفایه و دست سوز بولمانده ماعدا قانده ایست که
 برانده هیفایه و تیغ سوز ووه حکم بولمانده اصیاج نینه صفای
 و برانده و قدیم است که سوز اولو کلمه صورت قطعه ووه عسوت
 قانده قرض و باقیه عقب ووه هیفایه بولمانده عقب ووه عسوت
 است ایست نوره اولو آمانه اولو مایه ووه اولو عسوت بولمانده عقب ووه عسوت
 قانده نوره اولو سوز ناید ووه مایه بولمانده بولمانده عقب ووه عسوت
 عسوت نوره اولو سوز ووه بولمانده عقب ووه مایه بولمانده عقب ووه عسوت
 طایفه هیفایه اولو - ۱۶/۱۱/۱۱

Handwritten signature and date 17

Handwritten signature and date

BELGE 10/1
GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ

(BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası, No. 341055)

الحمد لله
الانظارى

تاريخه
١٤٤٨
١٤٤٨

حضوراً في خياب حضرت علي

عن
اسمك لكي يقرر ان هذه هي تلك الامور التي...

معروده جاكوب

٤٨ سنه ١٤٤٨ تاريخ ١٠ محرم ١٣٧٠
معه ويسلي نوريزي بوزك سر سفر نامه صديق و نایب و كيه خيد و عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و هاجت كو عجله و هاجت كو عجله
نظر اخبار و الزمان اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله
كيد و مركزه عجله و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله
اولاخر و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
١٤٤٨ سنه ١٠ محرم ١٣٧٠
نایب مستشاری هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
ایضا اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
تاریخ و ١٠ محرم ١٣٧٠
معاذت و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
قصد و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
سیدی عجله و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
از هم استند - سوخته و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه و هاجت كو عجله و اسكانه
فاخری مسكوكه لغای رسیدن برابری با سکه جدید و غیره...
تا چه کسی بر او دست اندازد و دست بردارد...

زاهد تالی
...

...

...

BELGE 10/2
GERİ DÖNÜS KARARNAMESİ

باب عالی
در خدایت
مخبر و اطلاع
...
...
...
...
...

- ۱- سوری و اهل آنجا ...
- ۲- ...
- ۳- ...
- ۴- ...
- ۵- ...
- ۶- ...
- ۷- ...
- ۸- ...
- ۹- ...
- ۱۰- ...

BELGE 10/3
GERİ DÖNÜŞ KARARNAMESİ

۱- ...
 ۲- ...
 ۳- ...
 ۴- ...
 ۵- ...
 ۶- ...
 ۷- ...
 ۸- ...
 ۹- ...
 ۱۰- ...

...

...

BELGELER

BELGE 11

ABD'NİN MERSİN KONSOLOSUNUN RAPORU

(US ARCHIVES NARA 867.4016/193)

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T
BY *J. J. Boyd* DATE *5/16/61*

Copy.
No. 484

AMERICAN CONSULATE,

Mersina, Turkey, September 11, 1915

The Honorable
Henry Morgenthau,
American Ambassador,
Constantinople.

Sir:-

I have the honor to inform you that since the writing of my despatch No. 478 dated August 30, 1915, (sent to-day with other correspondence by special privilege of Governor-General) thousands of additional Armenians from the north have arrived here and been transported to the Aleppo region. Since that over 6,000 have also been deported from the city of Adana without any special regard for the exception supposedly given to Catholics and Protestants. I telegraphed Your Excellency of the latter fact on the 5th instant. The cause of the increased severity was the arrival of Ali Hanif Bey, Mustechar of the Foreign Office who decided that no exceptions should be made and deportations be completed as soon as possible. He was supported by the Adana Union and Progress Club, a rabid anti-Armenian organization. Many who believed themselves exempted were thus "hustled" off without time for preparation and consequently worse off than those originally notified to leave. The congestion of people at the various stations en route caused terrible suffering and hardship to the people deported. The Government is however now transporting them by train from Tarsus to Osmanis which is a great relief.

The authorities no longer appear disposed to grant exceptions in favor of teachers and pupils of American
school

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

BELGE 12

BOGHOS NUBAR PAŞA'NIN FRANSA DIŞİŞLERİ BAKANLIĞINA GÖNDERDİĞİ MEKTUP

(Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, Arménie, Vol. 2, folio 47)

Handwritten notes:
 n. 100.000
 Paris le 11 Décembre 1918
 Colinet
 18.12.18
 E. 311-4
 (E) n. 311-1

Stamp:
 SOUS-DIRECTION D'ASIE
 14 DEC 1918
 OAI

Mon Cher Ministre,

Ainsi que vous m'en avez exp[er]té l'honneur de vous donner ci-dessous une évaluation approximative que nous avons des déportés et réfugiés arméniens de Turquie, qui sont dans un complet dénuement et ont besoin d'être secourus d'urgence.

Il s'en trouve environ 250.000 au Géncase

40.000 en Perse

80.000 en Syrie-Palestine

20.000 à Mossoul-Bagdad

Total 390.000

Le nombre total des déportés a été évalué de 4 à 700.000 âmes.

Les chiffres que je vous donne me sont donc que ceux des rescapés se trouvant actuellement au territoire conquis par les troupes alliées. Quant au reste des déportés disséminés encore dans les déserts nous n'avons jusqu'ici aucun renseignement à leur sujet.

Veuillez agréer, Mon Cher Ministre, l'assurance de ma haute considération et de mes sentiments dévoués.

Signature of Boghos Nubar

Monsieur le Ministre
 Monsieur le Ministre des Affaires Etrangères

PARIS.

Lettre envoyée par M. Boghos NUBAR, Représentant des Arméniens en France, au Ministère des Affaires Etrangères (Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, Arménie, vol 2, folio 47).

BELGE 13

SURIYE'DE AMERİKAN YARDIM
KURULUŞLARININ YARDIMI

(US ARCHIVES State Department Record Group 59,
867.48/271'den Ara Sarafyan, *United States Official Documents on the
Armenian Genocide*, Vol II, s. 112-113)

COPY

The following is the statistics of Armenian immigrants according to
best information:

Damascus as far as Ma'ra, more than	100,000
Hama and surrounding villages	12,000
Homs and surrounding villages	20,000
Aleppo and surrounding villages	7,000
Ma'ra and surrounding villages	4,000
Bab and surrounding villages	8,000
Mumbridge and surrounding villages	5,000
Ras-el-Ain and surrounding villages	20,000
Rakka and surrounding villages	10,000
Der-el-Zor and surrounding villages	300,000
Total	486,000

February 3, 1916.

AMERICAN CONSULATE

Aleppo, Syria, February 8, 1916.

THE HONORABLE
HENRY MORCENHTHAU,
AMERICAN AMBASSADOR,
CONSTANTINOPLE, TURKEY.

Sir:

I have the honor to transmit herewith a copy of a report received from reliable sources in reference to the number of Armenian immigrants in this vicinity, between here and Damascus and in that surrounding country, and down the Euphrates river as far as Dier-el-Zor, showing a total of about 500,000 persons. In connection with the relief sent by Mr. Peet for these people, it would seem proper to state the sum of Lsq. 500 weekly is entirely inadequate to aid even a small part thereof, in fact as a person cannot live on less than 2 gold piasters per day it will require the sum of Lsq. 10,000 a day to keep those alive who are in good health, to say nothing for the ill.

The Protestants have a fairly good organization... for the caring for and distribution of money and other help to those in the localities mentioned in the list. The two distributing centers are Aleppo, which comprises all of the places mentioned on the list except Damascus, which is the other distribution center. Rev. Vahran Tahmizian may be charged with the distribution at the latter place.

Copy is enclosed for Mr. Peet. Please have him take energetic measures in this matter and advise me thereof.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant

Signed: J. B. Jackson

Consul

Enclosure: Copy
310.

Source: U.S. State Department Record Group 59, 867.48/271

SÜRGÜNDEŖ SOYKIRIMA

BELGE 14/1

ERMENİ PATRİKHANESİ'NCE DE ONAYLANAN
GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

(US ARCHIVES NARA, T 1192 R2. 860J.01/395)

AMERICAN EMBASSY
CONSTANTINOPLE] HIGH COMMISSION
OF THE
UNITED STATES OF AMERICA.

MAR 1, 1921
DIV. OF RUSSIAN AFFAIRS
MAR 31 1921
DEPARTMENT OF STATE.

No. 72

DEPARTMENT OF STATE
MAR 26 1921
DIVISION OF
NEAR EASTERN AFFAIRS

1 copy filed in file

INDEX ROOM
860J.01/395

The Honorable
The Secretary of State,
Washington.

Sir:-

I have the honor to enclose herewith a copy of
a statement furnished by the Armenian Patriarch in regard
to the number and condition of the Armenians in the bound-
aries of the former Turkish Empire. The original of this
statement was sent to the British authorities in London to
be used in connection with the recent conference on Near
Eastern Affairs.

In view of the source of this information the
Department will understand that the statistics make as
favorable a case for the Armenians as is possible. It
was felt that the report would be valuable however for
the files of the Department and as a basis of comparison
with other statistics on this same subject, which may be
available.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant,

Alburt W. Fuller
Acting High Commissioner.

Enclosure.

BELGELER

BELGE 14/2

ERMENİ PATRIKHANESİNCE DE ONAYLANAN
GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

THE NUMBER OF ARMENIANS IN THE BOUNDARIES OF THE
OTTOMAN EMPIRE

There are now approximately 600,000 Armenians in the provinces which formed part of the old Ottoman Empire before the Treaty of Sevres.

2.-

HOW ARE THEY DISTRIBUTED?

The following statistics show the number of Armenians in each Sandjak of the Empire. In Villayets where the Armenian population was small, the number of Armenians living in the whole Villayet is given.

1-Constantinople	180,000
2-Villayet of Andrinople	6,000
3- Thessalonica (Independent Sandjak)	20,000
4- Khudavendighiar	
a- Sandjak of Broussa	11,000
b- Sandjak of Biledjik	4,800
5- Kalesi Sultanes (Independent Sandjak)	900
6- Karassi	5,800
7- Affion Karahissar	"
8- Kutahia	7,000
9- Villayet of Aidin (Smyrna)	10,000
10- Villayet of Kastamonu	
11- Bolou (Independent Sandjak)	8,000
12- Angora	
a- Angora	
b- Kirsehir	2,800
c- Chorum	
d- Yozgat	5,000
13- Gascara (Independent Sandjak)	4,000
14- Villayet of Konia	10,000
15- Sivas	
a- Sandjak of Sivas	12,000
b- " " Tokat	1,800
c- " " Atnezia	2,000
d- " " Sivri Karahissar	1,000
16- Trebizond	
a- Trebizond	

SÜRGÜNDEŒ SOYKIRIMA

BELGE 14/3

ERMENİ PATRİKHANESİ'NCE DE ONAYLANAN
GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

b-Iasistan	10,000
c-Gümüş Hane	
17- Djanik	5,000
18- Villayet of Erzeroum (Erzeroum, Göğyanis Kodoussian)	1,000
19- Villayet of Van (only in the city)	500
20- " " Bitlis Fevody	
21- " " Diarbekir	3,000
22- Mamouret ul Azis	
a--Harpout	30,000
b- Malatia	2,000
c- Darsim	3,000
23- Villayet of Adana	180,000
24- Aleppo	
a-Aleppo	5,000
b-Aintab	62,000
25- Ourfa (Independant Villayet)	9,000
26- Marash (Independant Villayet)	42,000
27- Hama	2,000
28- Villayet of Damascus	400
29- Villayet of Beirut	1,000
30- Villayet of Bagdad	1,000
31- Villayet of Basra	400
32- Villayet of Koussoul	800
	<u>545,100</u>
	15,000
	<u>560,100</u>

In addition to this, there are still Armenian orphans and young girls in Heelen houses, who have not yet been liberated. It is known that in the Afabian desert a large number of Armenian orphans is still held in bondage by Arab tribes.

Orphans and young girls in the district of

Deir el Zor

a- Near the Zéhar, Esedar and Yragora tribes	500
b- Near the Dôibour tribe	600
c- Near the Shammar tribe	700
d- Near the Amese tribe	2,000

BELGELER

BELGE 14/4

ERMENİ PATRİKHANESİ'NCE DE ONAYLANAN
GERİ DÖNENLERLE İLGİLİ RAPOR

- 5 -

In Mas-ul-Ain near the Tshatchan tribes	2,000
In Constantinople and its surroundings	6,600
Nicomedia	
Broussa	
Balikessir	2,000
Karahissar	
Bolu	1,500
Kekisbehir	
Konia	3,000
Kastamonu	500
Trebizond	3,000
Sivas	3,500
Caesarea	3,800
Erzeroum	3,000
Harberkir	25,000
Mardin	
Harpout	3,000
Bitlis	5,000
Van	
Total number	<u>624,500</u>

But however the total given above does not represent the entire number. Many Armenians had adopted Islam to get rid of the unspeakable crime and of the persecution organized by the Ittihad, and many others, who had been deported, lived in different districts in disguise.

Rev. Vartan Amirhennian, who managed to remain in Harpout during the whole period of the war, informed us that a great number of strangers, who were known to the Turks or were disguised in Turkish dress during the war, revealed themselves to be Armenians after the armistice. Moreover, it is believed that many Armenians still hide themselves in some safe shelter perhaps on the mountains and do not dare to come out for fear of being subject to persecution even now.

It would not be safe to estimate the number of the people but in all probability there are as many as 20,000 of them.

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

BELGE 15

İNGİLİZ KARADENİZ ORDUSU İSTİHBARAT BİRİMİNİN SAVAŞ KABİNESİNE SUNDUĞU RAPOR

(UK Archives, WO 158/933, No. 5796, I, p. 3)

- 3 -

3. WASTAGE OF TURKS.

From Table "A" the total number of Turks in 1914 was - 8,162,800.
" " " " " " the considered average estimate of
" " " " " " Turks at present time is - 6,980,000.

The difference therefore may be taken as wastage of ~~an~~ prior, and is 1,182,800.

TABLE "A", (Turkish official source).

VILAYET.	TURKS.	OSMANS.	ALBUHARS.	TOTAL.
ADRIANOPLE	800,000	208,800	84,100	1,092,900
ADANA (Sanjak)	235,700	18,400	638	254,738
ANGORA	871,800	20,200	54,000	946,000
AIDIN	1,848,107	290,100	80,700	2,218,907
TRABZOND	921,100	161,800	40,800	1,123,700
BROUSA	474,100	74,900	21,800	570,800
ORHANGAZI (Sanjak)	188,000	27,000	26,800	241,800
KONIA	780,700	28,100	18,800	827,600
KASTAMUNU	787,500	21,000	9,000	817,500
SYVAS	958,800	78,800	181,700	1,219,300
ALAYA	361,900	9,000	37,700	408,600
KARASSI (Sanjak)	380,000	97,800	8,700	486,500
CONSTATINOPLE	860,400	203,800	84,100	1,148,300
	8,162,800	1,234,700	717,450	10,114,950
Jews and other nationalities:-	1,500,000			
ARMENIA	878,300	4,700	186,000	1,069,000

TABLE "B".

Considered Average Estimate at Present time (Nov. 1919).

ADRIANOPLE	800,000	208,000	19,500	1,027,500
ADANA (Sanjak)	235,000	18,000	600	253,600
ANGORA	880,000	20,000	50,000	950,000
AIDIN	1,850,000	280,000	81,000	2,211,000
TRABZOND	940,000	160,000	58,000	1,158,000
BROUSA	480,000	70,000	22,500	572,500
ORHANGAZI	188,000	27,000	20,000	235,000
KONIA	790,000	20,000	18,000	828,000
KASTAMUNU	800,000	30,000	18,000	848,000
SYVAS	938,000	70,000	160,000	1,168,000
ALAYA	388,000	10,000	37,000	435,000
KARASSI	360,000	97,000	9,000	466,000
CONSTATINOPLE	860,000	203,000	88,000	1,151,000
	8,093,000	1,088,000	548,100	9,729,100
City of ANKARA	110,000	1,018,800	14,000	1,142,800
(included above)		118,000		1,260,800
Jews and other nationalities:-	1,000,000			

There are no figures for the Vilayet of ARMENIA.

ARMENIA	878,300	4,700	186,000	1,069,000
---------	---------	-------	---------	-----------

TABLE "B".

Considered Average Estimate at Present time (Nov. 1919).

BELGELER

BELGE 16

MAVİ KİTAP YAZARI ARNOLD TOYNBEE'NİN
GÖREV ŞEMASI

(UK Archives, Public Record Office, INF 41 B'den Hikmet Özdemir,
Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı, Ankara 2005, s. 70)

Assistant Director
Major General Lord Edward Gleichen,
K.O.V.O., C.B., &c.
(at 82, Victoria Street).

Intelligence Bureau
(Mainly enemy)

Library

(a)

T. Rolleston

Germany and
Switzerland

J.W. Headlam
Edwyn R. Bevan
G. Saunders

(b)

Austria-Hungary
and Poland

R.W. Seton-Watson
R. Newler

(c)

Russia

Rex A. Leeper
Professor J. Young
Simpson

(d)

Bulgaria, Roumania,
Serbia and Greece

A.W. Allen Leeper

(e)

Ottoman Empire. Meso-
potamia. Arabia,
Egypt, &c.

Arnold J. Toynbee

(f)

France, Spain and
Italy

John Bailey
J.C. Powell

(g)

Scandinavia, Holland
and Belgium

Sir Evelyn Grant Duff,
K.C.M.G.
Sir Arthur Herbert,
G.C.V.O.

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

BELGE 17

AMERIKA'YA GÖÇEN ERMENİLERLE İLGİLİ
GEMİ YOLCU LİSTELERİ

(US ARCHIVES, NARA T 715, Roll 2967, Vol. 6779)

LIST OR MANIFEST OF ALIEN PASSENGERS FOR THE UNITED STATES

S. S. *ARARATA* Passengers sailing from *S. S. S. S.* *69* on *08th APRIL*, 19*14*

No.	Name of Passenger	Age	Sex	Place of Birth	Country of Birth	Occupation	Marital Status	Remarks
1	<i>Ararata</i>	<i>40</i>	<i>M</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Farmer</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
2	<i>Ararata</i>	<i>35</i>	<i>F</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Wife</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
3	<i>Ararata</i>	<i>15</i>	<i>M</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
4	<i>Ararata</i>	<i>12</i>	<i>F</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
5	<i>Ararata</i>	<i>10</i>	<i>M</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
6	<i>Ararata</i>	<i>8</i>	<i>F</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
7	<i>Ararata</i>	<i>6</i>	<i>M</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
8	<i>Ararata</i>	<i>4</i>	<i>F</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
9	<i>Ararata</i>	<i>3</i>	<i>M</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>
10	<i>Ararata</i>	<i>2</i>	<i>F</i>	<i>Ararat</i>	<i>Armenia</i>	<i>Child</i>	<i>Single</i>	<i>Admitted to U.S.</i>

BELGELER

BELGE 18

İSTANBUL İNGİLİZ BÜYÜKELÇİLİĞİ'NE GÖRE
1921 YILINA AİT ERMENİ NÜFUSU
(US ARCHIVES, NARA 867.4016/816. Jan. 10,1923)

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T

DATE 5 May 61

Approximate number of Armenians in the world, November 1922.

Of the total indicated below, 817,873 are refugees from Turkey. The figures as to the refugees are based upon information furnished by the British Embassy, Constantinople, and by the agents of the Near East Relief Society, in 1921. The total given does not include the able-bodied Armenians, who are retained by the Kemalists, nor the women and children, - approximately 95,000, - according to the League of Nations- who have been forced to embrace Islam.

1.- In Turkey :

Constantinople.....	150,000	
Asia Minor.....	151,000	
		301,000

2. In Russia :

Republic of Erivan	1,200,000	
Georgia	400,000	
Azerbaidjan	300,000	
Region of TransCaspian	80,000	
Other parts of Russia	300,000	
		2,180,000

3. In Syria, Palestine

and Mesopotamia	104,000	
Egypt, Sudan and		
Abyssinia	20,000	
India, Java and		
Australia	12,000	
Persia	50,000	
		194,000

4. In Greece and Cyprus

Bulgaria	70,000	
Romania	40,000	
Central and Western	40,000	
Europe		
	50,000	
		200,000

5. In the United States

and Canada	125,000	
South America	3,000	
		128,000
		3,004,000

67.4016/816
Gardner Taylor's Sakonhips

BELGE 19/2

ERMENİ YETİMLERİN AİLELERİNE TESLİMİ

(BOA, HR, MÜ, No. 43/2-17)

مدرسه ویا اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰

- ۱. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰
- ۲. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰
- ۳. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰
- ۴. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰
- ۵. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰
- ۶. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰
- ۷. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰
- ۸. مندرجه اولاد و بعضی مکتوبات و سایر چیز لایزاله
در تاریخ ۱۷۰۰

BELGE 20/1

Kafileleri Korumakla Görevli Jandarmaların
Görevlerini Suistimalleri Dolayısıyla Azilleri ve
Divan-ı Harbe Verilmeleri

(BOA, DH, ŞFR, No. 57/309, 6 Kasım 1915)

اور قوت قوت

سے

اللہ
خدا یازاری

امینت امور یہ میری
قلمی
عمومی
خصوصی

اور جو وہ رفقہ کو سب سے اعلیٰ قاعدہ ترغیبہ اور اہم محافظہ انا۔ اور ہم تقیدہ درانہ انا،
سرفیادہ اور بوسلر بعد و فرج بولیں اور جلد سے بولہ انا اور درک کوزی اولکہ قادیلہ و طرب
اور بولیں و اور لک غلط بیعتان اولیہ سہ فو کہ باہی اور نہ نہ بیان و قرارہ بظاہرہ برلہ برک
کہ لیکہ و طربہ درین سہ کلمہ وادہ راولہ غلط فادہ انا با۔ اور سوز برابہ تقیہ
اور سوز انا اور درک دیوانہ و فرج اولیہ و اولہ بولوی و باہی

طربہ
اور

BELGELER

BELGE 20/2

AZİZİYE KAYMAKAMI'NIN AZLİ VE
DİVAN-I HARBE SEVKİ

(BOA, DH, ŞFR, No. 57/116, 6 Kasım 1915)

دولت اوقاف

امین عمومہ مدبری
عمومی
خصوصی

سیواس ولایت

(شماره)

قریباً قاضی عامہ کے معاً زمیندارانہ سوغدہ کی احوال و مرکبات غیر یقیناً بناؤ غلطی در دست
اور یقیناً الی اسدہ عبد علی تقیہ علی ارضائے اور اول تقیہ تک دیوانہ عرب عربیہ نویسی نسبت تقیہ
نظر بند استعارتہ۔ [عبارتہ]

BELGE 20/3

TONOS KAYMAKAMI'NIN AZLI VE
DİVAN-I HARBE SEVKİ

(BOA, DH, ŞFR, No. 57/105, 24 Ekim 1915)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خالد الظاهرى

امین عمومی مدبری

عمومی

ن ۹۰۰ ۱۰۰

(شماره)

س
سپوس و سوس

توس نامتو چوین بکجه اربندوک سونی تاسنه کی احوال و حرکات غیردینیه ناما هری در دستلایینه
سه یرده ای ایشده فیکه برسی تقضیه مهلهه خفته کی اور ادف و بوانه عربیه شرقی به نویسی فخری لایحه
تقیه بره فکده کی بایسته | اربندوک
فکده به سوس

BELGE 21

Suriye Divan-ı Harb-i Örfisi'nin Kararı

(BOA, Hariciye Siyasî, No. 2882/29-25)

№	موضوع	محل	محل	محل
1	تخصیص ایستادگی انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص ایستادگی انصار اهل
2	بره	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص ایستادگی انصار اهل
3	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
4	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
5	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
6	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
7	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
8	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
9	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
10	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
11	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
12	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
13	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
14	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
15	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل
16	تخصیص قوه انصار اهل	اعلام	ازین مابعد ازین وقت و ازین وقت	تخصیص قوه انصار اهل

BELGE 22

Depolarda Muhafaza Edilen Ermenilere Ait Eşyaların Sahiplerine İadesi

(BOA, DH, ŞFR, No. 96/230)

Adı	Yer	Adı	Yer	Adı	Yer
ادونه	ولایت	سپواس	ولایت	چایک	منصرفلغه
ارصروم	"	طربزون	"	چناله	"
آطنه	"	قسطوف	"	سجور	"
آقغه	"	نوتیه	"	غنشینیه	"
آبدین	"	معدوره العزیز	"	قره حصار صاحب	"
تاپاس	"	سوجول	"	قلعه سلطانیه	"
حصار	"	وان	"	آره سی	"
سلدا	"	یچین	"	قصری	"
بیروت	"	اسکی شهر	منصرفلغه	کوتاهیه	"
چایز	"	اورغه	"	معدوره حایظ	"
سلدا	"	اغ ایل	"	مرغش	منصرفلغه
خداوندکار	"	ایزیت	"	یفتا	"
دابارکیر	"	پولی	"	تیگده	"
سینیجه	"	تکه	"		"

الدوله العثمانیه
وزارت عدلیه
مكتبه اسناد و کتابخانه ملیه
جمهوری اسلامی ایران

تاریخ: ۳۸۴
شماره: ۳۸۴

عصم

شده

ای منصف محمد ده اسوال سزوکر دیلر لردن دوزار بیه برقا نفس ایله ملک
رسااره ملک موت ایله صاحبیه نسیم ایله دین اسنک ایله یکی احرانیه عهد
رضیح اولدیه مبارکین اولدیلندیه در اسوال سزوکر ملک صاحبیه اماره سن
عده ورتا و سفالندیه هاسلمی قلمنیته قورک درجه سنیه یوم اولدی ملکه نه اولدی السنی
مهم ووزار بیه دیلر لردن برقیل اسانک صاحبیه نایم سنیه ملکوت سنیه ملک احرانات
ده و هم سنیه قنده سنیه و احقات نکرندیه نکرندیه سنیه آره قندن دوزار بیه ده
تیمور صاحبیه اماره ایله سنیه اولدیه برقیل اسوال سنقرله ملک بدو فانه وقت
اسنه ووزار اماره سی لردن ملک عدول دوزار بیه سنیه لردن اسوال سنقرله ملک
برک ووزار بیه سنقرله نایم سنیه سنیه سنیه سنیه سنیه سنیه سنیه سنیه
داعیه فایز وکیل

BELGELER

BELGE 23

TALAT PAŞA TARAFINDAN GÖNDERİLEN
ŞİFRE TELGRAFLARINDAN BİR ÖRNEK

(Yard. Doç. Dr. Zafer Gölen Arşivi)

TELEGRAMME

تلگرامنامه

دولت علیہ عثمانیہ تلگراف ادارہ سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

دولت تلگراف مسئولیت قبول نہیں کرتی

[1908ء]

Retransmission ou Expédition			RECEPTION				
تکرار شدہ یا موصول			اشد				
No d'expédition	شکریہ نونان مرکز	Date	مأمور اشخاصی	مأمور باشخاصی	Date	مردم نومردم	مردم و اشخاص مرکزی
No d'expédition	شکریہ نونان مرکز	Date	Signature de l'employé	Signature de l'employé	Date	Reçu de	Nº d'ordre
		II M	عالمی	عالمی	II M		

Lie: _____ Pour: _____ مورسی

Nº: _____ Note: _____ Date: _____ حیات

Voie: _____ Indic. Eventuelle: _____ اشارت عندہ

مجموعاً ہذا ہر روز ہفتہ

افواج

۲۹۱۸۸ ۲۸۹۹۱ ۲۸۹۱۹ ۲۸۸۱۱ ۲۸۷۲۲ ۲۸۶۳۳ ۲۸۵۴۴ ۲۸۴۵۵ ۲۸۳۶۶ ۲۸۲۷۷ ۲۸۱۸۸ ۲۸۰۹۹ ۲۸۰۱۰ ۲۷۹۲۱ ۲۷۸۳۲ ۲۷۷۴۳ ۲۷۶۵۴ ۲۷۵۶۵ ۲۷۴۷۶ ۲۷۳۸۷ ۲۷۲۹۸ ۲۷۲۰۹ ۲۷۱۲۰ ۲۷۰۳۱ ۲۶۹۴۲ ۲۶۸۵۳ ۲۶۷۶۴ ۲۶۶۷۵ ۲۶۵۸۶ ۲۶۴۹۷ ۲۶۴۰۸ ۲۶۳۱۹ ۲۶۲۳۰ ۲۶۱۴۱ ۲۶۰۵۲ ۲۵۹۶۳ ۲۵۸۷۴ ۲۵۷۸۵ ۲۵۶۹۶ ۲۵۶۰۷ ۲۵۵۱۸ ۲۵۴۲۹ ۲۵۳۴۰ ۲۵۲۵۱ ۲۵۱۶۲ ۲۵۰۷۳ ۲۴۹۸۴ ۲۴۸۹۵ ۲۴۸۰۶ ۲۴۷۱۷ ۲۴۶۲۸ ۲۴۵۳۹ ۲۴۴۵۰ ۲۴۳۶۱ ۲۴۲۷۲ ۲۴۱۸۳ ۲۴۰۹۴ ۲۴۰۰۵ ۲۳۹۱۶ ۲۳۸۲۷ ۲۳۷۳۸ ۲۳۶۴۹ ۲۳۵۶۰ ۲۳۴۷۱ ۲۳۳۸۲ ۲۳۲۹۳ ۲۳۲۰۴ ۲۳۱۱۵ ۲۳۰۲۶ ۲۲۹۳۷ ۲۲۸۴۸ ۲۲۷۵۹ ۲۲۶۷۰ ۲۲۵۸۱ ۲۲۴۹۲ ۲۲۴۰۳ ۲۲۳۱۴ ۲۲۲۲۵ ۲۲۱۳۶ ۲۲۰۴۷ ۲۱۹۵۸ ۲۱۸۶۹ ۲۱۷۸۰ ۲۱۶۹۱ ۲۱۶۰۲ ۲۱۵۱۳ ۲۱۴۲۴ ۲۱۳۳۵ ۲۱۲۴۶ ۲۱۱۵۷ ۲۱۰۶۸ ۲۰۹۷۹ ۲۰۸۹۰ ۲۰۸۰۱ ۲۰۷۱۲ ۲۰۶۲۳ ۲۰۵۳۴ ۲۰۴۴۵ ۲۰۳۵۶ ۲۰۲۶۷ ۲۰۱۷۸ ۲۰۰۸۹ ۲۰۰۰۰

DİZİN

A

ABD (Amerika Birleşik Devletleri), 39, 40, 43, 67, 72, 79, 84, 85, 86, 91;- arşiv belgeleri, 60;- limanları, 72;- misyonerleri, 85
 ABEGHIAN, ARTASCHEs, Ermeni, 58
 Aborjinler, 106
 Adana, 20, 28, 34, 42, 45, 57, 60, 62, 63, 71, 82, 83, 85, 92;- Vilâyeti, 82
 Adapazarı, 28
 Afyon Karahisar, 34
 Ağrı Dağı, 74
 AHARONIAN, Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı, 40, 68
 Ahılkelek, 74
 AHMED İZZET, Dahiliye Nâzırı vekili, 90
 Akhisar, 20
 ALI NAKI BEY, Jandarma Binbaşısı, 92
 ALLENBY, İngiliz Mareşali, 41
 Alman istihbarat kaynakları, 41
 Alman kaynağı, 74
 Almanya, 11, 40, 50, 58, 76, 98
 ALTUNYAN, Dr., Halep hastahanesi başhekimisi, 88
 Amasya, 19, 28, 94
American Committee for Armenian and Syrian Relief, 66
American Committee for Armenian and Syrian Relief, 89
 Amerika, 18, 43, 69, 72, 85, 109;- Birleşik Devletleri, 48, 60, 72;- şehirleri, 19
 Amerikan, arşiv belgeleri, 104;- arşivi, 57, 70;- konsolosu, 85;- yardım kuruluşu, 72
 Anadolu, 18, 19, 20, 28, 29, 40, 47, 50, 61, 66, 67, 70, 73, 75, 77, 79, 87, 99, 104, 106;- Ermenileri, 18, 45;- şehir ve kasabaları, 52;- şehirleri, 29;- yolları, 60
 Anavatan Müdafileri (Pashtpan Haireniats) Derneği, 18, 25
 Ankara, 12, 34, 49, 63, 71, 82, 83, 85, 94;- bölgesi, 92;- vilâyeti, 57, 82, 91, 94
 Antakya, 47
 Antalya (Teke), 34, 63, 71, 99

Antep, 57

Arap, 12

Arapkir, 19, 20, 28

Arkansas, ABD'de, 39

ARMENAG S. BARONIGIAN, 68

Armenakan Partisi, 19

ARNOLD TOYNBEE, 72

ARSHAG K. SCHMAVONIAN, Henry Morgenthau'nun danışmanı, 44, 62, 88

âşar-ı ağnam, 86

Asi ırmağı, 45

ÂSİM BEY, İstintak Mahkemesi reisi, 91

asker aileleri, 56

askeri memurlar, 92

Asya, 45

Asya Fransız Komitesi, 21

Asya Türkiyesi, 22

ATASE, 63, 65

atom bombası, 12

Avrupa, 19, 51, 109;- Birliği, 17, 107;- devletleri, 21, 22;- ülkeleri, 75, 109

Avustralya, 12, 72, 106

Avusturya-Macaristan, 11;- diplomatik belgeleri, 50;- İmparatorluğu, 37, 41

Ayas, 49

Ayaş Cazaevi, 50

Ayastefanos Antlaşması, 18

Aydın, 34, 63, 71, 99, 102

Azerbaycan, 106

Azeri, 106

B

Bâb, Suriye'de, 80

Bâbiâlf, 19

Bafra, 19

BAGRATOUNI, J., General, 68

Bağdad, 58;- demiryolu, 53

Bahçe tüneli, 45

Balikesir, 71

Balkan Savaşları: (1912), 106

Balkanlar, 77, 106

BARTON, J.L., 68

Batı Anadolu, 48;- şehirleri, 58

Batılı devletler, 20, 40

DİZİN

- Batılı kaynaklar, 67
Batılı ülkeler, 20, 98
Bayburt, 20
Bâyezid, 21;- konsolusu, 21
belediye reisi, 95
Berlin Antlaşması, 18
Beyrut, 34, 63
Biga, 34
Birecik, 63
Birinci Dünya Savaşı, Birinci Savaş, 11,
13, 14, 22, 31, 40, 56, 66, 72, 73, 76, 79,
90, 96;- öncesi, 29
Birleşmiş Milletler Sözleşmesi, 97
Bitlis, 19, 20, 21, 27, 28, 34, 47, 63, 85,
94;- bölgesi, 48, 92
Blue Book, 72
Boğazlıyan kasabası, 94
BOGHOS NUBAR PAŞA, Ermeni De-
legasyonu Başkanı, 21, 23, 42, 45, 48,
61
Bolu, 34, 63
Bosna, 106
Boston, 110
bulaşıcı hastalıklar, 73, 75
Bulgar orduları, 48
Burdur, 34
Bursa, 28, 35, 63, 71, 85, 99, 102
BURTON J. HENDRICK, ABD'li Gaze-
teci, 44
büyük devletler, 21
Büyük Ermenistan, 23
- C
- California çölleri, 39
Canik, 35, 63, 94;- bölgesi, 92
Çankırı, 35;- cezaevi, 50
CEMAL PAŞA, Dördüncü Ordu Ku-
mandanı, 83; , Suriye ordusu komu-
tanı, 46
CEMİL BEY, Tenos Kaymakamı, 93
Cemile Mahallesi, Halep'te, 88
Cenevre, 18, 25
Cezayir, 106
Cezayirli, 106
CHCETHAM, M., İngiltere'nin Kahi-
re'deki diplomatik temsilcisi, 45
CHÉVONT TOURLIAN, Bulgar Başpisi-
koposu, 61
Colorado, ABD'de, 59
- Ç
- Çanakkale, 12, 51, 63; boğazı, 40;- cep-
hesi, 46;- Savaşları, 12, 46, 47
Çar hükûmeti, 30
Çatak, 47; , Van'da, 47
Çatalca, 35, 63
ÇERKES AHMED OĞLU RECEB, Si-
rozlu, Çete reisi, 95
Çerkesler, 93
Çingene çocukları, 106
Çorum, 35
Çukurova, 22
- D
- Dahiliye Nezâreti, 83, 92;- bütçesi, 84,
87
DAMADIAN, Hıncak liderlerinden, 48
Damlacık mevkii, Musa Dağ'ında, 45
Daniel Panzac Tesbiti, 37
DAVID MAGIE, Prof., Amerikalı, 34,
36;- İstatistiği, 37
Dedeagaç, 49
DEFRANCE, Fransa'nun Mısır Ortael-
çisi, 41, 42, 44
DELCASSÉ, Fransa Dışişleri Bakanı,
42, 44, 49, 62
demokratik değerler, 15
Denizaşırı ülkeler, 72
Denizli, 35
Develi, 20
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 12
devlet görevlileri, 53, 81, 91
Deyri Zor, 35, 80;- bölgesi, 79
diaspora Ermenileri, 14, 17
Divan-ı Harb, 92, 93, 94, 100, 102;- baş-
kanları, 92
Divan-ı Harb-i Örfi, 93, 95
Divan-ı Harbler, 56
Divriği, 20
Diyarbakır, Diyarbakır, 20, 27, 29, 35,
63, 85, 94;- bölgesi, 92
Doğu Anadolu, 43, 48, 60, 67;- Ermeni-
leri, 58;- şehirleri, 19
Dördüncü Ordu, 84
Dörtöyl, 63
dünya kamuoyu, 110
dünya savaşı, 13
Dünyân-ı Umûmiyye, 84

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

E

Egriyazın, 74

EDHEM KADRI BEY, Behisni Kaymakamı, 93

Edirne, 35, 58, 63, 71, 85, 99, 102

EDWART I NATHAN, Amerika'nun Mersin konsolosu, 60, 84

Eğin, 20

Egyptian Gazette, 45

Elâzığ, 27

Elbistan, 49

emlâk-ı metrûke komisyonları, 54

emperyalist düşünce, 11

emvâl-i metrûke, depoları, 70;- hasılatı, 83, 84;- İdare Komisyonları üyeleri, 55;- reisi, 95

ENVER PAŞA, 42

Erivan, 74, 105, 110

Ermeni, 17, 33, 42, 47, 48, 49, 50, 57, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 86, 90, 94, 101, 104, 105, 108;- alayı, 46;- alayları, 23;- asker, 42, 99;- *askerleri*, 22, 41;- ayaklanmaları, 48;- *ayaklanması*, 41, 47;- *burjuvası*, 21;- Bürosu, Tiflis'te, 40;- *çeteleri*, 15;- çocuklar, 102;- Delegasyonu, 68;- Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun Partisi, 30;- diasporası, 17, 39, 61, 105, 107;- *din görevlisi*, 49;- doktorlar, 88;- erler, 46;- *Faaliyetleri*, 65;- gazeteleleri, 44;- göçleri, 67;- göçmen, 67, 79, 101;- göçmenler, 69, 77, 81, 84, 89, 91;- *gönüllü alayları*, 42;- *gönüllü birlikleri*, 30;- *gönüllüler*, 40, 49;- 106;- *halkı*, 21, 22, 43;- *haydud çeteleri*, 42;- iddiaları, 103, 108;- İhtilâl Federasyonu (Taşnaksutyun), 19;- ileri gelenleri, 26, 49;- ırkı, 57;- ıslahatı maddesi, 18;- *kafileleri*, 56, 75, 92;- katliamı, 25;- kaybı, 108;- kayıpları, 34, 74, 75, 76, 96;- kilise cemaat defterleri, 33;- komite merkezleri, 49;- komite üyeleri, 50;- komiteleri, 14, 22, 48, 110;- Kongresi, Erzurum'da (Aralık 1914), 31;- *köyü*, 45;- kuvvetleri, 48;- liderler, 48;- memurlar, 26;- milletvekili, 42;- muhacirleri, 95;- mülteciler, 74;- nüfus, 99;- nüfusu, 27, 34, 58, 66, 72, 104;- nüfusu verileri, 33;- olayları, 49;- ör-

gütleri, 20, 21, 27, 29, 31, 46, 51;- *Patriği*, 22;- Patrikhanesi, 33, 37, 70, 101, 104;- propagandası, 19;- savaşı, 41;- *savaşçılar*, 44;- sorunu, 110;- soykırım iddiaları, 13, 107;- 109;- *subayları*, 42;- sürgünleri, 61;- tarafı, 107;- tehirci, 43;- *toprakları*, 22;- *unsuru*, 57;- *vilâyetleri*, 22, 30;- yanlıları, 50

Ermeniler, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 31, 33, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 73, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111

Ermenilerin zorunlu göçü, 44

Ermeninin mektubu, 48

Ermenistan, 15, 18, 29, 56, 61, 106, 109;- Göçmenler Bakanlığı, 68;- *Hükûmeti*, 56;- *sınırları*, 30

Ertuğrul, 35

Erzincan, 20

Erzurum, 18, 20, 21, 25, 27, 31, 35, 48, 63, 67, 71;- bölgesi, 92;- nüfusu, 71

ESAT URAS, 50

Eskişehir, 35, 63, 83, 85, 94;- bölgesi, 92;- mutasarrıflığı, 82;- Mutasarrıfı, 94;- Sancağı, 82

F

Filistin, 12, 58

FIRIDTJOF NANSEN, 68

Fransa, 11, 12, 18, 21, 22, 27, 29, 42, 44, 45, 62, 72, 76, 106, 109, 110;- Dışişleri Bakanlığı, 22, 41, 45, 47;- için ölen Ermeniler, 41;-'nın Port Said istihbaratı, 41

Fransız, 12;- Amiralı, 47;- arşiv belgeleri, 60;- arşiv belgesi, 46;- belgeleri, 49;- hastahanesi, 88;- orduları, 41;- ordusu, 41

Fransızlar, 12, 44, 47, 69

G

gayrimüslim halk, 11

gemi yolcu listeleri, 72

geri dönüş kanunu, 101

Geri Dönüş Kararnamesi, 89

DİZİN

Giresun, 63
Çöçen Ermeniler, 99
Görece, 63
görögü şahitleri, 29
GREG YOUNG, fahri konsolos, 68
Gümüşhane, 20, 35
Güney Amerika ülkeleri, 72
Güney Mezopotamya, 66
Gürcüler, 12
GUYS, M., Fransa'nın Halep eski konsolosu, 62

H

Haçin, 57
HAKKI BEY, Kâhta Kaymakamı, 93
Halep, 35, 45, 63, 69, 79, 80, 82, 83, 85, 88, 92, 94;- bölgesi, 60;- Vilâyeti, 82, 83
HALİL OĞLU MEHMED ALI, Dersa-
adeti, Çete reisi, 95
Hama, 79
HAMİD BEY, Aziziye Kaymakamı, 94
Harbiye tahsisâtı, 89
HAROLD BUXTON, Amerikalı misyoner, 68
Harput, 20, 35
HASAN EFENDİ, Jandarma Bölük
Kumandanı, 93
hasta Ermeniler, 68
hasta göçmenler, 100
hastahane, 100
Haymana, Ankara'da, 63
HENRY MORGENTHAU, ABD İstan-
bul Büyükelçisi, 43, 44, 60, 62, 69, 79,
85, 87
Hınçak, 21, 27, 49;- Cemiyeti, 50;- komi-
tesi üyeleri, 20;- örgütü, 25;- Partisi,
18, 19
Hindistan, 12, 72
Hocalı, 106
Hollanda, 76
Horizon Gazetesi, Tiflis'te yayınlanan,
48, 51
HOVANNES KATCHAZNOUNI, Er-
menistan Başbakanı, 29, 30, 31
HOVANNISIAN, 68
HOWARD M. SACHAR, 111
Hüdavendigâr, 83, 94;- bölgesi, 92
HULUSİ BEY, Temyiz Mahkemesi rei-
si, 92;- Hey'et-i Tahkikiyye Reisi, 94

Hums, 79
Hürriyet Gazetesi, 62

İ

iâşe anbarları, 84
iâşe depoları, 22
İç Anadolu, 48, 60;- Ermenileri, 58
İçel, İç-il, 35, 63, 85
İğdır, 74
İhtilâlcı Armenakan Partisi, 18, 25
ihtilâlcı Ermeni partileri, 18
İhtilâlcı Hınçak Partisi, 18
İhtilâlcı partiler, 21
İkinci Dünya Savaşı, 13, 39, 98
İngiliz, 12, 34, 36, 47;- Arşivi, 70;- Aske-
rî Karargâhu, Mısır'da, 46;- Askerî
Ofisi, Mısır'da, 49;- Büyükelçiliği, İs-
tanbul'da, 72, 104;- Dışişleri Bakanlı-
ğı, 47;- Dışişleri Bakanlığı İstihbarat
ve Propaganda Dairesi, 72;- Lordlar
Kamarası, 74;- Nüfus Tesbiti, 37;- or-
duları, 41;- Yüksek Komiseri Amiral,
49
İngilizler, 46
İngiltere, 11, 12, 18, 27, 29, 45, 46, 51, 67,
76, 86, 106, 109;- Karadeniz Ordusu
İstihbarat birimi, 70;- Türkiye İmpa-
ratorluk Büyükelçiliği, 12
insanî değerler, 11
Intelligence Office askerleri, 45
İran, 19, 61, 66, 72;- Ermenileri, 19;- göç-
menleri, 61
iskân uygulamaları, 98
İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti,
77, 81
İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i
Umûmiyesi, 87, 88, 95
İskenderiye, 23
İskenderun, 42, 45;- bölgesi, 45;- Körfe-
zi, 45, 46;- Limanı, 47
İSMAIL HAKKI BEY, Şûrâ-yı Devlet
azası, 92
İspanya, 76
İsparta, 35
İstanbul, 19, 20, 42, 43, 49, 50, 58, 64, 71,
72, 73, 98, 102; boğazı, 40;- Ermenile-
ri, 58;- nüfusu, 36;- şehri, 35
İsveç, 76
İsviçre, 58, 109;- hükûmeti, 106

SÜRGÜNDEN SOYKIRIMA

İtalya, 76
İtilâf Devletleri, 12, 36, 42, 43;- belgele-
ri, 79;- yetkilileri, 48
İtilâf güçleri, 47
İzmir, 34, 35, 64, 71, 91, 99, 102;- Erme-
nileri, 58
İzmit, 29, 64, 83, 85, 94;- bölgesi, 92;-
mutasarrıflığı, 82;- Sancağı, 82

J

JACKSON, J. B., ABD Halep Başkonso-
losu, 60, 69, 79
jandarma, 92
jandarmalar, 94
Japon, 39;- ;- asıllı vatandaşlar, 39;- va-
tandaşları, 40
Japonlar, 39
Japonya, 39
JOHANNES LEPSIUS, Dr., 37, 104
JOSEF MARQUART, İsviçreli, 58
JOSEPH C. CREW, 68
JOSEPH POMIANKOWSKI, İstanbul
Avusturya-Macaristan İmparatorlu-
ğu Askerî Ateşesi, 42
JUSTIN MCCARTHY, 37, 74

K

Kafkas göçmenleri, 61
Kafkaslar, 105
Kafkasya, 12, 47, 50, 51, 61, 66, 67, 69,
73, 74, 75, 77, 86, 87, 101;- cephesi, 12,
46;- Ermenistanı, 30
Kahire, 45, 48
Kal'acık, Ankara'da, 64
Kale-i Sultaniye, 35
Kara Haç Cemiyeti, 18, 25
KARABET AGOPYAN, Merzifon do-
ğumlu, 12
Karahisar, 51, 83
Karahisar-ı Sahip, 64, 85;- bölgesi, 92
Karesi, 35, 64, 85;- bölgesi, 92
Kastamonu, 34, 64, 71
KATCHAZNOUNI, b.k.z. Hovannes
Katchaznouri
Katolik, 57, 98;- Ermeniler, 36, 51, 56;-
mezhebi mensupları, 57
kaymakam, 95
Kayseri, 20, 35, 64, 71, 85, 94;- bölgesi,
92;- Mutasarrıflığı, 85

Keldani, 74
Keskin, Ankara'da, 64
Kıbrıs, 44, 48, 106;- Türkleri, 106
Kilikya, 44;- Ermenileri, 45
Kiliseler, 55
Kırşehir, 35, 64
Kitab-ı Mukaddes, 55
Kızılhaç, 101;- yetkilileri, 88, 91
konsolos raporları, 52, 57, 101
Konya, 34, 62, 64, 71, 82, 83, 85, 94
kotolik mezhebi mensupları, 58
Küçük Asya, 37, 61
Kudüs, 35, 64, 110
Kürtler, 93
Kütahya, 35, 64, 83, 85, 99, 102;- bölge-
si, 92
Kuzey Suriye sahili, 48

L

Lazaret toplama kampı, Süveyş'te
Fransız toplama kampı, 45
Lazistan, 35
LEDOULX, Fransız Büyükelçili-
ğ'nden, 49
Londra, 67
Lozan, 36, 109
Lübnan, 83, 84
LUDOVIC DE CONSTENSON, 37

M

M. GOUT, Fransa Dışişleri Bakanı, 61
Ma'mûretülaziz, 85;- bölgesi, 92
Maan ve çevresi, 79
Maarra, 80
Mahkeme-i İstintak, 91
Mahmudiye, 47
Makedonya hatları, 49
mal sandığı, 82
mal sandıkları, 55
Malatya, 20
Malazgirt, 74
MALEZIAN, Boghos Nubar Paşa'nın
sekreteri, 48
Mamuretülaziz, 64, 85, 94
Maraş, 20, 29, 35, 57, 64, 85, 92;- jandar-
ma komutanı, 46;- kışlası, 46;- Muta-
sarrıflığı, 86
MARDEN, Dr. J.K., 69
MARK SYKES, İngiliz Albay, 48

DİZİN

Marxist Ermeniler. *See*
Mavi Kitap, 72
MAXWELL, bkz. Sir John Maxwel
MAZHAR BEY, Bitlis eski valisi,
Hey'et-i Tahkikiyye Reisi, 92, 93
medenî dünyaya, 11
MEGUERDITCHIAN, M.L., 22
MEHMED BEY, Hısn-ı Mansur Kay-
makamı, 93
mensucat fabrikası, 90
Menteşe, 35, 64
Mersin, 34, 42, 45;- konsolosu,
ABD'nin, 84
Merzifon, 12, 19, 20
Mezopotamya, 68
Mihaliççık, 94
Milletlerarası Tahkikat Komisyonu, 19
Mısır, 41, 46, 49, 66, 69
misyoner, 100;- kuruluşlar, 102
Monarga Lejyoner Kampı, Kıbrıs'ta, 44
MORICZ, Trabzon'da Avusturya-Ma-
caristan İmparatorluğu Konsolosu,
41
Muhacirîn Komisyonu, 54, 81
muhacirîn tahsisatı, 56, 77, 99
MUHHIDDIN BEY, Kaymakam, İzmir
Jandarma muntika müfettişi, 92
MUHTAR BEY, Mülkiye müfettişi, 91
mülteci Ermeniler, 72
Mümbiç, 80
MURAT BARDAKÇI, 62, 65
Muş, 19, 20, 28, 51;- bölgesi, 48
Musa Dağı, 44, 45;- Ermenileri, 41, 44,
45
müslüman ahali, 28, 29
Müslüman halk, 42
müslüman katliamı sorumluları, 49
müslüman köyleri, 29
Müslüman muhacirler, 105
Müslümanlar, 50, 111
Musul Vilâyeti, 82
Müttefik orduları, 49
Müttefikler, 46, 48

N

Nallıhan, Ankara'da, 64
Nazi Almanyası, 98, 102, 104
Nazi kampları, 100
Naziler, 98, 99, 100

Near East Relief Society, Amerikan yar-
dım kuruluşu, 68, 73, 89
NEURATH, İstanbul'da Alman Büyü-
kelçi vekili, 43
Niğde, 36, 64, 85, 94;- bölgesi, 92;- mu-
tasarrıflığı, 84
NIHAD BEY, Dersaadet Bidâyet müd-
de-i umumisi, 92
Noveç, 106
nüfus memuru, 95

O

Ordu, 64
örgüt mensupları, 28
ORMANIAN, bkz. Patrik Malachia
Ormanian
Ortaçağ engizisyon mahkemeleri, 13
Ortaçağ zihniyeti, 15
Ortadoğu, 27, 72
Osmanlı, 33, 34, 43; arşiv belgeleri, 29,
57;- arşiv kayıtları, 61, 68;- Arşivi, 65,
70, 93, 108;- Arşivi belgeleri, 74;- ar-
şivleri, 57;- belgeleri, 58, 69, 87, 91;-
belgesi, 89, 103;- bürokrasisi, 26,
103;- bütçesi, 83, 84;- coğrafyası, 70,
76;- Devleti, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20,
22, 31, 39, 40, 43, 44, 48, 49, 50, 54, 55,
56, 57, 61, 73, 75, 77, 79, 97, 98, 100,
101, 104, 105, 108, 110;- Devleti top-
rakları, 110;- Ermenileri, 41, 85, 104;-
Ermenisi, 41, 73, 104;- güvenlik güç-
leri, 20, 28, 29;- Hükûmeti, 21, 86, 90,
91;- *ikmal kuvvetleri*, 42;- İmparator-
luğu, 12;- Mali kayıtları, 90;- nüfus
sayımları, 33, 34;- orduları, 46, 51,
84;- *ordusu*, 22, 42, 76, 99;- sayımları,
33, 37;- sınırları, 99;- tarih terminolo-
jisi, 39;- tebaası, 33;- toprakları, 11,
19, 26, 27, 52, 74, 89, 104;- vatandaş,
12;- yetkilileri, 31, 89;- yönetimi, 108
Osmanlılar, 25, 31, 62, 87
Osmanlı-Rus savaşı, 17, 67, 74; (1877-
78), 105

P

PALLAVICINI, Avusturya-Macaristan
Büyükelçisi, 37
Paris, 40
Pasifik kıyısı, 39

SÜRGÜN DEN SOYKIRIMA

PATRIK MALACHIA ORMANIAN, 104;- Ormanyan Tesbiti, 37
 Patrikhane, 33, 34, 36
 Payas, 49
 Perşembe, 64
 PICOT, M., Fransız, 42
 polis, 92
 POST, Dr. W.M., 85
 postalar, 42
 Pozantı, 62, 84
 protestan, 57; Ermeniler, 51, 56
 protestan mezhebi mensupları, 58
 Protestanlar, 57, 98
 Puzantion, Ermeni Gazetesi, 49

R

Rakka, 80, 94
 Ramgavar partizanları, 49
 RAYN, G.C., 68
 Re'sül-ayn, 80
 REŞİD BEY, Eski Malatya Mutasarrıfı, 93
 resmî binalar, 22
 resmî daireler, 70
 RIFAT BEY, Ulukışla Kaymakamı, 93
 ROBERT LANSING, Amerika Dışişleri Bakanı, 44
 ROMIEU, Fransız Savaş komutanı, 26
 Ruandalı, 106
 Rum, 70, 90
 Rumeli nüfusu, 36
 Rumlar, 85, 106
 Rus, arşiv belgeleri, 29;- bayrağı, 40;- Büyükelçisi, 47;- koruması, 40;- ordusu, 22, 40, 67;- orduları, 41;- sınırı, 42
 Ruslar, 22, 37, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 67
 Rusların, 21
 Rusya, 11, 12, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 29, 30, 31, 40, 42, 72, 109, 110;- Ermenileri, 30;- yönetimi, 18

S

SAID PAŞA, Hariciye Nazırı, 12
 salgın hastalıklar, 75, 76, 88, 90
 Saruhan, 36
 Sason, 20, 51;- isyanı, 19;- olayları, 19
 savaş gemileri, 45
 Savaş Kabinesi, İngiliz, 70

SAZANOF, S.D. Rusya Dışişleri Bakanı, 21;- Rusya Paris Büyükelçisi, 47
 SCHMAVONIAN, bkz. Archag K. Schmavonian
 seferberlik, 46, 100
 Selçuklu Devleti, 17
 sevk memuru, 95
 Sevk ve İskân Talimatnamesi, 80
 Sevr, 89;- öncesi, 101
 sıhhiye müdürü, 95
 Sıhhiye Nezareti, 88, 89
 silah depoları, 29
 SIR JOHN MAXWELL, İngiliz Kuvvetleri Komutanı, 45, 48
 Sivas, 20, 27, 36, 47, 64, 71, 85, 92, 93, 94;- bölgesi, 92;- Vilâyeti, 93
 Siverek, 20
 sömürge imparatorlukları, 11
 soykırım, 13, 14, 15, 17, 49, 97, 98, 102, 108, 109;- sözleşmesi, 102; 1948, 15
 STANFORD SHAW Tesbiti, 37
 STEVENS, P., İngiltere'nin Batum konsolosu, 67
 SUBHI BEY, Dahiliye Nazır vekili, 82
 Suedieh, 48
 Sungurlu, Ankara'da, 64
 SÜREYYA YÜCE, 103
 Suriye, 12, 14, 17, 36, 42, 50, 51, 52, 58, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 75, 77, 79, 82, 83, 85, 87, 90, 92, 94, 98, 99, 101, 104;- bölgesi, 67, 79;- cephesi, 46;- Divan-ı Harb-i Örfisi, 95;- Kıyısı, 46;- ordusu, 46;- şehirleri, 88;- valisi, 68;- vilâyeti, 39, 82, 83
 Suriye-Filistin cephesi, 12
 Sürmene, 64
 Süveyş Kanalı, 45, 46

Ş

şahur, bir nevi nehir vasıtası, 60
 Şam, 41, 69, 79, 88
 Şehr-i Zor, 62, 69;- bölgesi, 52
 ŞINASI OREL, 103
 ŞUAYB EFENDİ, Gürün Kaymakamı, 93
 ŞÜKRÜ BEY, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdürü, 81, 82, 94
 Şûrâ-yı Devlet, 92

DİZİN

T

- Tahkikat Komisyonları*, 93
tahsildar, 95
 TALAT PAŞA, 42, 62, 65, 81, 82, 84, 85, 86, 93, 94, 96, 102, 103
Tarih bilimi, 13
 Tarsus, 60
 Taşnak (Taşnaksutyun), 19, 21;- arşivi, 110;- Cemiyeti, 50;- partisi, 30;- Partizanları 49
 Taşnaklar, 27, 30
 Tater kızları, Norveç'te etnik bir grup, 106
 TAYYIB ERDOĞAN, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı, 108
 TBMM, 109
telgraf hatları, 46
telgraf müdürü, 95
terör mensupları, 102
 Teşkilât-ı Mahsus, 93;- elamanı, 95
 Tiflis, 19, 26, 40, 48, 51
tifüs salgını, 48
Times Gazetesi, 12
 Tirebolu, 64
 Tokat, 19
toplu mezarlar, 105
 Toprakkale, 45
 Trabzon, 19, 20, 21, 29, 36, 41, 64, 71, 85;- bölgesi, 92
 Trochak, Taşnaksutyun'un diğer adı, 26
 Türk, 19, 44, 67, 111;- askeri, 46;- birlikleri, 22;- hududu, 42;- hükûmeti, 42, 43;- memurları, 50;- mezalimi, 21;- muhacirler 105;- orduları, 48;- ordularının ulaşım hatları, 47;- ordusu, 50;- polisi, 49;- silahlı kuvvetleri, 42;- tarafı, 107;- tarihçiler, 109
 Türk Tarih Kurumu, 107
 Türk-Ermeni ihtilâfı, 111
 Türkiye, 17, 22, 30, 45, 104, 107, 109;- Cumhuriyeti, 108, 109;- Ermeni halkı, 40;- Ermenileri, 30
 Türkler, 12, 17, 20, 26, 30, 41, 42, 44, 46, 47, 108, 111
 Türklere ait toplu mezarlar, 29
 Türk-Rus çatışması, 12

U

- Ulubey, 65
 Ulukışla, 84
 Urfa, 20, 29, 36, 57, 65, 85, 92, 94;- Muhtarlılığı, 94
 Urmiye bölgesi, 74
 Uzakdoğu, 27

V

- VAHRAN TAHMIZIAN, Ermeni Protestan Rahip, 69
 Van, 18, 20, 21, 25, 27, 36, 42, 47, 48, 65, 74;- bölgesi, 47, 48;- vilâyeti, 50
 Vaspuragan, 51
 Vilâyât-ı sitte (Van, Bitlis, Erzurum, Siivas, Elâzığ, Diyarbakır), 27
 vilâyet görevlileri, 53, 81, 91
 Viyana, 107
 Viyana Ermeni-Türk Platformu, 107

W

- W. PEET, 62
 WILFRED M. POST, 62
 WILSON, ABD Başkanı, 43
 WORONTZOFF-DACHKOFF, Kont, 47
 Wyoming, ABD'de, 39

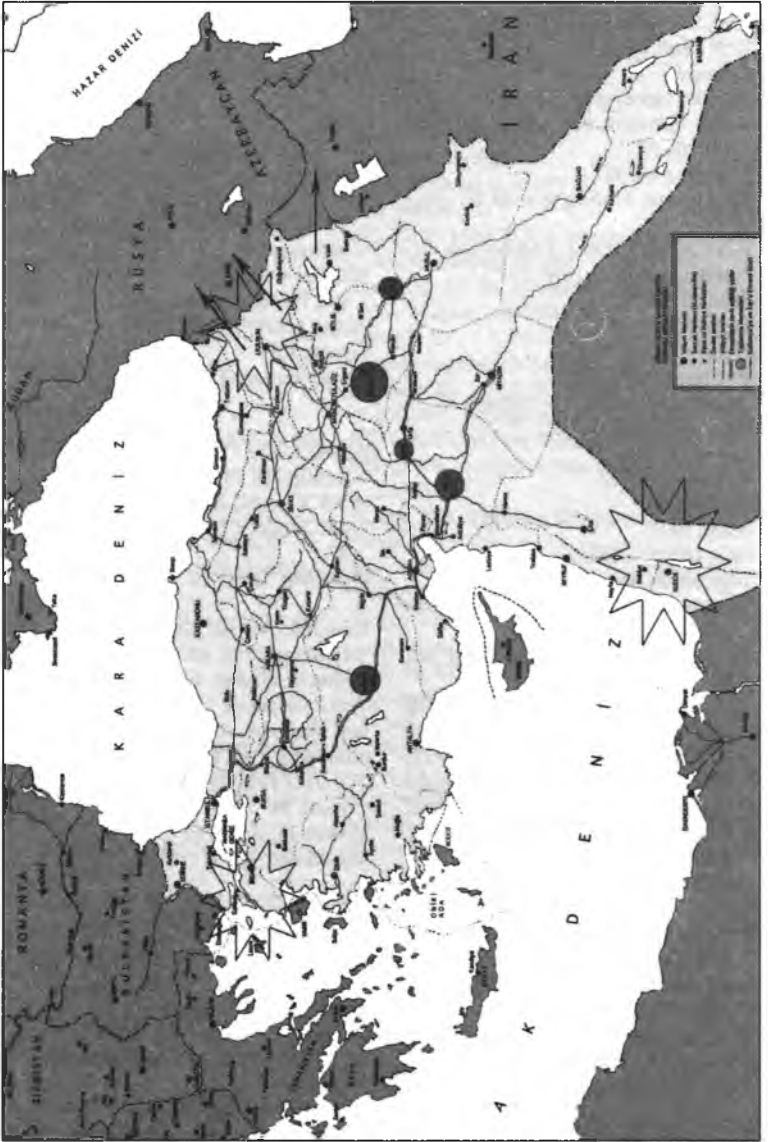
Y

- Yahudi soykırımı, 108
 Yahudiler, 13, 98, 102, 104
yardım kuruluşları, 101
 Yeni Zelanda, 12
yerli Ermeniler, 30
yetimhaneler, 86, 87, 100
 YONAKI EFENDI, Mihaliçcik Kaymakamı, 94
 Yozgat, 19, 20, 36, 65
 Yunaristan, 42

Z

- zengin aileler*, 100
 ZENOP BEZCIYAN, Ermeni protestanlarınun vekili, 61, 62, 69, 87
 Zeytin, 20, 47, 49, 50, 51, 57
 Zeytinlu Ermeniler, 46
 ZINOVYEV, Rusya İstanbul Büyükelçisi, 21
 Zor, 65, 85, 88, 92
 zorunlu göç, 14, 39, 51, 100;- kararı, 52

HARİTA-1

Ermeni soykırımı iddiaları değerlendirilirken, söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'yle savaş halinde olan devletlerin arşivlerinden alınan belgeleri kullanarak araştırma yapmak, objektif yaklaşımın bir gereğidir.

Nitekim tarihe mâl olmuş hadiseler, tarih metodolojisinin kuralları göz ardı edilmeden araştırılmalı ve bu araştırmalar ışığında bir sonuç ortaya konulmalıdır.

Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu,
Sürgünden Soykırığa Ermeni İddiaları'nda, bu ilkeye sadık kalarak, kısa ama öz bir biçimde, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasındaki durumunu ele alıyor.

“Türklerle Ermeniler gerek Selçuklu Devleti, gerekse Osmanlı Devleti dönemlerinde yaklaşık 850 yıl önemli bir problem olmadan birlikte yaşadılar ve aynı devletleri paylaştılar. Nitekim, Osmanlı Devleti döneminde 29 paşa, 22 bakan, 33 milletvekili, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos vs. olmak üzere pek çok Ermeni yüksek devlet görevlerinde yer almıştı. Bu durum 1915'e kadar devam etti. Bununla beraber Ermeniler için 1877-78'de meydana gelen Osmanlı-Rus savaşı yeni bir dönemin başlangıcı sayılabilir...”

babiali kültür yayıncılığı

ISBN 13: 978-975-8486-96-0

9 789758 486960

Fiyatı: 8,50 TL